

Università degli Studi di Macerata
Dipartimento di Ricerca linguistica, letteraria e filologica
a.a. 2013-2014

Insegnamento di Filologia slava - Modulo B (3 CFU)

CORSO DI LINGUA UCRAINA

Docente: Oleg Rumyantsev
(oleg.rumyantsev@unimc.it)

Спецкурс для носіїв української мови

Завдання:

- Прочитайте уважно уривок з тексту Дмитра Данильчука «Український правопис: роздоріжжя і дороговкази».
- Напишіть твір на тему «Проблеми становлення українського правопису» обсягом від 250 слів. Твір слід виконати у рукописній формі та завчасно віддати на перевірку.
- Твір повинен вміщати відповідь на запитання: «Який з етапів мав, на вашу думку, вирішальне значення у становленні українського правопису?»

Іспит складатиметься зі співбесіди на тему прочитаного тексту. На іспиті студент повинен буде відповісти на додаткові запитання з написаного ним твору.

Дмитро Данильчук

**Український
правопис:**
*роздоріжжя
і дорожовкази*

Київ
«Либідь»
2013

Що таке правопис і чим особливий правопис український. Правописні норми та їхні джерела. З історії української писемності

Сьогодні ми є свідками неймовірного різноманіття засобів масової комунікації: тематичного, жанрового, політико-світоглядного, мовного, стильового тощо. Одним із чинників творення такої різноманітності (якщо розглядати українськомовні мас-медіа) виступають відмінності у правописному оформленні тих чи тих видань. Редактори свідомо обирають певну концепцію українського правопису з багатьох наявних на сьогодні, видозмінюють її залежно від своїх поглядів, смаків та чуття мови і надалі культивують як один зі складників формату видання. Правопис, таким чином, перетворюється на своєрідну «фішку», яка допомагає впізнавати індивідуальне обличчя видання, – а отже, із суто лінгвістичного явища, із царини редакційного процесу переходить почасти до сфери маркетингової політики, реклами, менеджменту ЗМК.

На перший погляд, це можна вважати позитивом: «нехай квітнуть усі квіти», як казав відомий державний діяч ХХ ст., щоправда, з іншого приводу. Але є й інший аспект: правописне розмаїття неминуче розхитує мовні норми, стабільність мови як системи. Навіть не так самої мови, котра вже багато разів упродовж історії демонструвала свою живучість, як суспільних, масових уявлень і знань про мову та її норми. Преса давно вже втратила в очах громадськості функцію непохитного авторите-

та, якому не можна не вірити. Насамперед це стосується достовірності інформаційних повідомлень, а також переконливості й незаперечності проповідуваних у ЗМК позицій. Довіра до мас-медіа дедалі знижується, і правописний різнобій лише поглиблює суспільну недовіру: тепер газета чи журнал, радіо- чи телепрограма вже не сприймаються як джерело літературної, правильної, еталонної мови (мовлення), – адже те, що вважає правильним у мові редактор одного часопису, редактор іншого видання визнає помилковим, перекинутом або накинута, і обидва вони, що цікаво, мають на що спертися, обґрунтовуючи свої позиції.

Тож спробуємо з'ясувати історію та причини виникнення ситуації багатоманітності правописних систем, що їх дотримуються та обстоюють редакції окремих ЗМК та окремі журналісти (це явище, як було сказано, пропонуємо позначати терміном **«правописний плюралізм»**); проаналізуємо плюси і мінуси такого становища: з погляду суспільства, тобто читачької (глядацької, слухачької) аудиторії; з погляду журналістської, редакторської, видавничої спільноти; з точки зору мовознавців, соціологів, культурологів, психологів, правників. Розкриємо суть правописних дискусій, що виникали й виникають на ґрунті практичного застосування різних теоретичних підходів до українського правопису, ознайомимося з основними положеннями правописних концепцій, утілюваних упродовж ХІХ–ХХІ ст., та їхнім впливом на практику усного й писемного мовлення.

Хоч проблема стосується передовсім українськомовних ЗМК, вона безпосередньо пов'язана зі специфічною ситуацією двомовності в Україні загалом і відображенням її в мові мас-медіа. По-справжньому масовими серед друкованих ЗМК України на сьогодні є, як відомо, російськомовні видання. Як буде показано згодом, саме меншитарне (меншинне) становище виводить українськомовну пресу з центру уваги суспільства; маси не можуть визначати, якою має бути газета, якщо ця газета не масова, якщо вона маргіналізована низьким тиражем і нечисленною читачькою аудиторією. Це стосується і мови такого видання.

По кількох днях після проголошення державної незалежності України, 27 серпня – 3 вересня 1991 року, в Києві відбувся I Міжнародний конгрес українців. Його учасники одностайно ухвалили постанову про *потребу вироблення єдиного правопису для всіх українців, що проживають в Україні та за її межами*. Так мала бути реалізована давня мрія мовознавців, і не лише їх, про те, щоб материкова Україна і діаспора нарешті «заговорили однією мовою» – в розумінні користування спільним правописом. На жаль, за роки, що минули, ми навряд чи просунулись уперед до цієї мети – читач сам може вповні це оцінити. Однак у 1991 році ще не стояла так гостро проблема правописного плюралізму всередині України, навіть у межах однієї тільки столичної преси. У цьому сенсі вкотре буде доречним згадати притчу про вавилонське стовпотворіння і його «лінгвістичне» підґрунтя. Чому так сталося, які чинники вплинули на ситуацію?

Аби з'ясувати це, необхідно звернутися до історії правопису української мови, а отже – до історії самої мови нашого народу й до історії України. На детальніший аналіз тут заслуговують навколоправописні події ХХ – початку ХХІ ст., оскільки саме в цей період відповідні дискусії в материковій та діаспорній Україні набули щонайбільшої гостроти й суспільного резонансу. І справді, те, що «національна орфографія ... є важливим складником етнографічної культури і невід'ємним її зовнішнім атрибутом» (62, 3), найвиразніше проявляється в періоди загострення боротьби нації за своє існування й за існування своєї мови, культури, самототожності.

Від 1917 року питання українського правопису стали розв'язуватись інструментами державної політики, та й самі почасти перетворилися на такі інструменти, що зробило означену проблему куди масштабнішою за звичайні внутрішньонаукові дискусії.

Мовознавці розуміють *правопис* як історично сформовану, уніфіковану систему норм і правил відтворення мови на письмі – написання слів (*орфографія*) і розстановку розділових знаків (*пунктуація*) (7). Український термін *правопис*,

так само, як і російський *правописание*, білоруський *праваніс*, чеський *pravopis*, є калькою грецького слова *орфоурафія*, і доволі часто терміни *правопис* і *орфографія* вживаються як синоніми. Однак, як ми вже побачили з дефініції терміна *правопис*, його значення ширше від значення слова *орфографія*, адже, крім орфографічних правил, правопис містить і пунктуаційні. Крім того, деякі розділи правопису (наприклад, відмінювання іменників, прикметників, дієвідмінювання) охоплюють почасти й граматичні норми мови.

Як зазначає музиколог і перекладач Юрій Семенов, «слід принципово розрізнати проблеми ортоєпії (правильної вимови) від проблем ортографії (правильного письма) – перші слушно вважаються життєво важливими для мови (принаймні нашого типу культури), другі – все ж таки вторинними. Завдання ортографії – не спотворювати ортоєпії, а відповідати їй допомагати їй, а також сприяти логіці та красі письмового варіанту мови» (84). Цікаво, що автор цитованого тексту сам фактично порушує пропаговані ним засади, бо вживає на письмі форми «ортоєпія» та «ортографія», які не відображають переважну вимовну практику в материковій Україні.

Як ми вже зазначали в Передмові, на позначення окремих систем українського правопису, що функціонують паралельно або виникали й мали певне поширення в різночасі, вживатимемо термін «*правописи*» (у множині).

Щодо слова «правопис», як і щодо низки інших лінгвістичних термінів існує проблема полісемії, у принципі недоречної для будь-якого наукового терміна. Якщо, приміром, під *фонетикою*, *граматикою*, *морфологією*, *синтаксисом* розуміють як певні підсистеми мовної системи, так і лінгвістичні дисципліни (розділи науки про мову), що їх вивчають, то під *правописом* – з одного боку, мається на увазі *система норм і правил відтворення мови на письмі*, а з другого – *певний писаний кодекс, документ, де таку систему (точніше, найголовніші її особливості) подано у вигляді зводу правил*.

Правопис як система норм і правил існує у вигляді такого собі ідеального об'єкта, що його навряд чи можливо, та й недо-

ціально, повністю описати. Якщо в того, хто пише, не виникає проблеми щодо запису звуків мовлення (насамперед тоді, коли всі фонемі перебувають у сильній позиції), не виникає і проблеми орфографічного врегулювання.

Водночас лише найголовніші, важливі з погляду грамотності письма особливості цієї системи викладено в короткій і популярній формі у вигляді зводу правил з прикладами-ілюстраціями – це і є відома книжечка «**Український правопис**», яка регулярно перевидається під грифом Національної академії наук України силами двох її науково-дослідних установ: Інституту мовознавства імені О. О. Потебні та Інституту української мови. Це видання є **основним джерелом правописних норм** для загальної маси користувачів української мови – як професійних, так і непрофесійних. Воно повинно бути настільною книжкою кожного редактора. Таким чином, **правопис** – це ще й **спеціальне видання, де вміщено в короткому і популярному викладі правописні норми (переважно ті, що регулюють проблемні випадки написання)**.

Оскільки видання «**Українського правопису**» не охоплює всіх лексем і всіх словоформ української мови, другим не менш важливим джерелом правописних норм є **орфографічні словники та словники-довідники з правопису**. Виокремимо найповніші за обсягом реєстрових слів словникові видання цього типу: «Український орфографічний словник» за ред. В. Г. Складенка (останнє за часом видання – 9-те: понад 175 тис. слів; К.: Довіра, 2009); «Орфографічний словник української мови» (3-тє видання: близько 120 тис. слів; К.: Наукова думка, 2002); «Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики» за ред. С. П. Круть (253 тис. слів; К.; Ірпінь: Перун, 2004). Зазвичай орфографічні словники для змінюваних слів подають початкову форму та флексії окремих форм (для іменника це – родовий відмінок однини, інколи – місцевий відмінок однини, кличний відмінок; для дієслова – більшість флексій дієвідмінювання, форми наказового способу тощо). Також наводяться ремарки про ті особливості граматичного значення слова, які можуть впливати на написання (наприклад, про не-

відмінюваність іменників). Але в кожному конкретному випадку, залежно від «проблемності» того чи того реєстрового слова, інформаційний кортеж лексеми може бути ширшим або вужчим. Іншими словами, в орфографічному словнику міститься інформація про нормативне написання для тих випадків, які можуть викликати труднощі в мовця. Деякі слова супроводжуються стислою довідкою про лексичне значення – лише тоді, коли відмінність у семантиці омонімічних слів впливає на написання тих чи тих форм, наприклад: **пломбір**, род. відм. одн.: -а (пристрій для пломбування); **пломбір**, род. відм. одн.: -у (вершкове морозиво); **слати**, шлю, шлеш, шлемо, шлете, шли (посилати); **слати**, стелю, стелеш (стелити) і т. ін.

Зрозуміло, що в книжці під назвою «Український правопис» не пояснюється окремо, що, скажімо, звук [б] треба передавати на письмі літерою **б**, а звукосполучення [ба] – відповідним сполученням літер тощо. Тобто видання «Українського правопису» більш точно було б називати «Аспектами українського правопису, які на практиці можуть викликати труднощі».

Щоправда, критики чинної редакції українського правопису (зокрема, Іван Ющук) указують на те, що укладачі її в багатьох випадках вдаються до непотрібного пояснювання тих написань, які є самозрозумілими й навряд чи можуть викликати труднощі в мовців, тоді як чимало правописних моментів, які слід було б висвітлити, в цьому виданні не згадано: «Ніякої інформації не дає таке правило, записане в п. 1 сьомого параграфа: “Йо пишеться для позначення звукосполучення **й+о**... на початку слова й після голосного... після приголосного, переважно на початку складу”. У такому разі де ж **йо** не пишеться чи позначає щось інше, крім звукосполучення **й+о**? Такі правила, як і подане в п. 2 про вживання буквосполучення **ьо**, тільки засмічують правопис»; «Зовсім зайвий п. 1в про творення наказового способу дієслів із суфіксом **-ну-**: особливості творення наказового способу цієї категорії дієслів частково розкрито в п. 1а (закінчення під наголосом: **кивни**, **кивнімо**, **кивніть**), частково в п. 1г (закінчення не під наголосом після збігу приголосних: **крикни**, **крикнімо**, **крикніть**)» (124).

Факт багатозначності терміна «*правопис*» не був би таким важливим сам по собі, якби це не спричинилося до мимовільного чи навмисного сплутування, зміщення понять при вживанні словосполучення «*український правопис*». Часто автори вживають цей термін в одному контексті одразу в кількох значеннях: «система норм і правил передачі усної форми української мови на письмі» (як «річ у собі»); «певна конкретна система (концепція, редакція, проект) національного правопису» (наприклад, «*скрипниківка*» – *український правопис 1928 року*); і, нарешті, «книжкове видання тієї чи тієї редакції українського правопису» (наприклад, *третє видання «Українського правопису»*). Ні лапки, ні велика літера (як от: *реформа Українського правопису; автори Правопису-90*) не усувають повністю цієї неоднозначності, і в результаті не завжди зрозуміло, що саме мається на увазі, приміром, під «*новою редакцією*» або «*новим виданням*» «Українського правопису» – нове, доповнене й перероблене, видання книжки «Український правопис» у межах **тієї самої** правописної концепції чи принципово **нова** концепція національного правопису.

Невіддільним від поняття «правопис» є поняття «норма». Під **мовними нормами** розуміють **сукупність загальновизначених мовних засобів, що вважаються правильними та зразковими на певному історичному етапі**. Один із показників досконалості кожної літературної мови – сталість норм, обов'язкових для всіх її носіїв. Мовні норми найповніше й у певній системі фіксуються у правописі, словниках, довідниках, підручниках, посібниках. Про суспільне значення нормативності, впорядкованості мови висловлювався ще Конфуцій: «Якщо слова є неправильними, то висловлювання не будуть ґрунтовними. Якщо висловлювання не будуть ґрунтовними, то діла не буде зроблено... Лад у державі встановлюється й підтримується словом. Якщо слова перестають відповідати суті того, що вони позначають, то стають безсилими. Тому якщо таку невідповідність виявлено, слова треба виправити» (34).

Норма літературної мови (літературна норма), формулюють А. Загнітко та І. Данилюк, – це «реальний, історично

зумовлений і порівняно стабільний мовний факт, що відповідає системі та нормі мови й становить єдину можливість або найкращий для даного конкретного випадку варіант, відібраний суспільством на певному етапі його розвитку із співчинних у процесі спілкування фактів національної мови» (22, 7).

Літературна норма формується і встановлюється на основі таких критеріїв:

- 1) **системний** (відповідність мовних явищ законам мови, її системі);
- 2) **національний** (відповідність мовних явищ національному характерові, «народному духові»);
- 3) **естетичний** (базується на закономірностях функціонально-стилістичної доцільності/доречності певної форми, її відповідності вимогам певного стилю);
- 4) **критерій мови авторитетних письменників і визначних мовних зразків**;
- 5) **статистичний** (урахування регулярності мовних явищ);
- 6) **культурно-історичний, або територіальний** (береться до уваги належність мовних фактів до мови населення чітко окресленої території, на якій побутують мовно-літературні традиції).

Критерії мовної нормативності застосовуються завжди комплексно.

У типології мовних норм (орфоепічні, акцентуаційні, графічні, орфографічні, лексичні та фразеологічні, словотвірні, морфологічні, синтаксичні, стилістичні, пунктуаційні) три типи – **графічні, орфографічні, пунктуаційні** – можна об'єднати під поняттям **правописних норм** (хоча до сфери правописного встановлення належать і окремі норми інших типів – наприклад морфологічні, якщо йдеться про парадигми відмінювання та дієвідмінювання).

Правописні норми регулюють передання усного мовлення на письмі. Вони, як і інші норми літературної мови, мають бути стабільними, єдиними та обов'язковими для всіх носіїв мови.

Лише за дотримання цих параметрів національний правопис спроможний повною мірою виконувати свої функції та виправдовувати свою образну назву «мовної (або, точніше, орфографічної) Конституції». В іншому разі під загрозою опиняється ефективність писемного спілкування, коли різні мовці писатимуть по-різному, за різними правилами. Цікаво, що в деяких країнах (наприклад у Китаї) деякі діалекти національної мови настільки відмінні один від одного, що між їхніми носіями майже неможливе усне спілкування; порозумітися допомагає лише писемна форма мови – завдяки уніфікованості та конвенційності написань.

Писемне мовлення завжди є вторинним щодо **усного**, оскільки навіть тоді, коли не йдеться про графічний запис чийогось усного мовлення (у прямому розумінні), має місце самодиктування, певний внутрішній монолог того, хто пише. Уся сукупність графічних засобів для створення писемних текстів, а також практика творення цих текстів і, власне, її результат – масив писемних текстів, створюваних людством різними національними мовами, називається **писемністю** (слід відрізнити від письменності – вміння читати й писати!). Українська писемність базується на **кирилиці**, проте графіка сучасної української мови має свої унікальні особливості: до неї не входить ціла низка літер «класичної» кирилиці IX–XI ст., а також літер і знаків, які наявні в абетках інших народів, що послуговуються кириличною графікою (а це – росіяни і більшість неросійських етносів Російської Федерації, білоруси, болгар, серби, македонці, монголи, казахи, киргизи, узбеки, таджики); з іншого боку, українська графіка має, зокрема, літери **є, ї, ґ**, відсутні в інших кирилических абетках. Окрім літер алфавіту, до графічних засобів української мови входять розділові знаки (знаки пунктуації), діакритичні знаки (апостроф, знак наголосу тощо), спеціальні символи та позначки.

Аби свідомо послуговуватися правописними нормами сучасної української мови і сприймати їх не як певну штучну, кимось накинуту конструкцію, а як результат закономірних процесів розвитку мови, необхідно бодай коротко поглянути на

історичні передумови виникнення українського правопису і взагалі – письма, графіки, алфавіту, писемності.

Першою формою фіксування звукового мовлення, яку винайшла людина, було **пиктографічне письмо** (від лат. *pictus* – намальований). Малюнки-пиктограми передають лише приблизний узагальнений зміст повідомлення, зображують в основному конкретні предмети і позначають те, що зображено (хоча в пиктографічному письмі вже наявні й деякі умовності: так, ☀ означав *і сонце*, і *день*, а * чи (– і самі ці світила, і *ніч*, *темряву*; намальована перекинута догори ногами тварина мала значити, що ця тварина мертва, і т. ін.). Пам'ятки пиктографічної писемності виявлено в Єгипті, на острові Крит, у Китаї, в Сибіру, малюнковим письмом і сьогодні користуються корінні мешканці Америки та Австралії. Сучасною формою існування пиктографії є дорожні знаки, символічні малюнки на вивісках, а також, приміром, «іконки» графічного інтерфейсу комп'ютерних програм.

Якщо **пиктограма** передає загальний зміст, думку, повідомлення, співвідносно з реченням, то **ідеограма** – знак **ідеографічного письма** – заступає окреме поняття і співвідносна зі словом у реченні. Ідеограми, на відміну від пиктограм, здатні передавати абстрактні поняття і навіть позначати в тексті граматичні значення – роду, числа, часу тощо. Розвинута ієрогліфіка Давнього Єгипту, так само як і сучасні ієрогліфи Китаю, Кореї, Японії, виникли з малюнкового ідеографічного письма цих народів у процесі спрощення, абстрагування накреслень початкових ідеограм і творення складних символів-понять із поєднання двох або більше ідеограм (наприклад, китайське 人 «жень» *людина*; 大 «тха» *великий*; 天 «тянь» *небо*).

Об'єднує пиктографічний та ідеографічний типи письма те, що вони обидва ніяк не пов'язані зі звучанням мови, немає зв'язку між малюнком/знаком і вимовою. Цей зв'язок з'являється в **алфавітному (фонетичному) письмі**, де кожний знак (літера) відповідає певному звукові чи звукосполученню живої мови. Алфавітне письмо виникає у II тис. до н. е. на те-

риторії Малої Азії та Месопотамії (аккадська і фінікійська писемність).

Із багатьох систем фонетичного письма найцікавішою для нас є **давньогрецька** (розвинулася з арамейської й набула класичних форм у V ст. до н. е.), яка стала основою як латинського, так і кириличного алфавітів.

Алфавіт (абетка, азбука) – це сукупність літер, прийнятих у конкретній писемності та розміщених у певному усталеному порядку. Сучасна українська абетка ґрунтується на кирилиці й має 33 літери, які вживаються для позначення на письмі 48 фонем.

21 літера позначає приголосні звуки – **б, в, г, ґ, д, ж, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ**. Літера **й** перед **о** позначає приголосний [j] (*його*), а в інших позиціях – нескладовий голосний [i] (*йду, гай*). Літера **г** позначає дзвінкий гортанний фрикативний приголосний [h] (*голова*), а **ґ** – задньоязиковий проривний приголосний [g] (*гава, ґрунт, ґудзик*). Літера **щ** позначає сполучення звуків [ʃtʃ] (*щука*).

10 літер позначають голосні звуки, з яких **а, е, и, і, о, у** передають кожна по одному звуку, а літери **є, ю, я** позначають по одному звуку лише після м'яких приголосних (*сине, люди, ряд*), а на початку слова, після голосних і після апострофа – по два ([j + e], [j + u], [j + a]) – *має, юнак, в'янути*). Літера **ї** завжди позначає два звуки ([j + i]) – *їжа, з'їзд*.

Літера **ь** звукового значення не має, а вживається для позначення м'якості приголосного звука (*кінь, льон*).

В сучасному українському алфавіті немає літер на позначення звуків [dʒ] та [dʒ̞], йотованого **о** та нескладотворчого голосного [ũ] (як **ў** в білоруській мові), хоча ці звуки використовуються в мові. Тому вживання буквосполучень **дз, дж, ьо, йо** регламентується окремими нормами правопису, а літери **в** та **у** можуть позначати також напівголосний звук, залежно від позиції у складі.

Апостроф формально не входить до української абетки і використовується на позначення твердості звучання попереднього приголосного перед йотованими.

Цікаво, що історія нашого правопису знає декілька спроб (на рівні проєктів та пропозицій) переведення українського письма на латинську графіку. Остання з цих спроб належить **Сергієві Пилипенку** (1891–1943), який у 1920-х роках пропонував «латинізувати» українську графіку і навіть опублікував спеціально адаптованою ним латинкою статтю з цього питання. Однак ця та інші спроби зазнали поразки з різних, переважно політичних, причин.

Важливим поняттям, без розуміння якого важко досягнути суті дискусій навколо національного правопису, є поняття **принципів (засада) правопису**.

Сучасні дослідники виділяють чотири основні принципи, на яких ґрунтуються правописні системи:

- 1) **фонематичний** (у багатьох джерелах за традицією подається як **фонетичний**): пишеться так, як вимовляється;
- 2) **морфологічний**: ті самі морфеми пишуться однаково в різних формах того самого слова або у споріднених словах, незалежно від звучання. В українській мові пишемо, наприклад, *ручці* (від *ручка*), попри вимову [руч'і:]; *смієшся* (як в аналогічних дієслівних формах *миєш, сієш, смієш*), незважаючи на те, що вимовляємо [см'ієс':а];
- 3) **традиційний (історичний, історико-етимологічний)**: написання ґрунтується на традиції, а не на актуальній вимові. Так, в українській мові ряд ненаголошених голосних у низці давнозапозичених слів пишуться за традицією, оскільки ці звуки неможливо перевірити наголосом (так звані «словникові слова»: *кинджал, левада, лиман* і под.). Так само традиційним принципом регулюється правопис літер, що позначають два звуки (*я, ю, є, ї, щ*), та буквосполучень, які передають один звук (*дж, дз*); написання невідтворюваних в усному мовленні подвоєнь у власних назвах; правопис багатьох прислівників тощо;
- 4) **смісловий (диференціювальний, змісторозрізнявальний)**: написання слів, які звучать однаково, залежить від змісту в контексті. У нашій мові це стосується переважно вживання

великої та малої літер, а також написання слів разом і окремо – залежно від змісту (*кривий ріг* і *Кривий Ріг*, *надія* і *Надія*, *на гору* і *нагору* і т. ін.).

Жодна із сучасних розвинених літературних мов світу не використовує правопис, оснований виключно на одному з названих принципів. Зазвичай національні правописи сконструйовані шляхом поєднання фонетичного, традиційного і морфологічного принципів у певному співвідношенні, за обов'язкової наявності змісторозрізнявальних засобів орфографії. При цьому простежується певна закономірність: що раніше було створено правопис мови, то більш відчутними в ньому є риси традиційні, етимологічні. Це пояснюється тим, що система правопису ніби «фотографує» ту вимову, яка вважалася нормативною на час його виникнення, тобто фіксує той стан усної літературної мови, який був на момент творення (усталення) правопису. Скажімо, в сучасних англійській та французькій мовах написання і можливе буквальне прочитання значної кількості слів дуже відрізняються від літературної їх вимови (*to make* [tumejk], *to wright* [turajt], *knight* [najt], *vous* [vu], *Peugeot* [peʒo] та багато ін.), тому що в сучасному правописі цих мов доволі точно відображено ту вимову, яка існувала в більш ранні історичні періоди. На той час наведені й подібні написання були фонетичними («писалося, як вимовлялося»), але з часом реальна вимова змінювалася, еволюціонувала, а написання залишалися незмінними, традиційними, відображаючи історію походження слова, його етимологію. Таким чином, виникала й збільшувалася розбіжність між реальним звучанням і традиційним написанням, тобто починав переважати традиційний принцип орфографії.

Дуже спрощено й узагальнено можна було б сказати услід за Юрієм Семеновим, що «в орфографії найуживаніших латиноабеткових мов домінує принцип історизму, в кириличних – фонетизму» (84). Хоча й серед мов, ґрунтованих на кириличній графіці, неважко знайти ті, в яких виразно проявилися традиційні, історико-етимологічні риси.

Яскравим прикладом написання за традицією було вживання літери «ять» (ѣ) у російській мові. У праслов'янській мові цій літері відповідав певний звук – «довгий е», пізніше в різних слов'янських мовах він перейшов у дифтонги, наприклад [ай] або [ой], але згодом на його місці стали вимовляти [е] (в українській мові на цій позиції вимовляємо й пишемо [і]). Проте ѣ за правилами слід було писати в цілій низці слів за традицією, і лише під час реформи російської орфографії 1918 року цю літеру вилучили з алфавіту. Цікаво, що для школярів царської Росії було неабиякою проблемою запам'ятовування слів з «ятем», навіть побутували мнемонічні віршики на кшталт «Бѣднѣй блѣднѣй бѣлѣй бѣсѣ убѣжалѣ за рѣчку в лѣсѣ». А найлегше було тим, хто знав ще й українську мову, адже **в тих спільнокорених словах обох мов, де росіяни вимовляють [е], а українці – [і], і треба було писати ять на місці цих голосних**. Пам'ятати про це корисно й зараз, тому що згідно із сучасним українським правописом у російських власних назвах, що походять від спільнокорених для обох мов слів (на зразок російських *Белореченск*, *Лесное*, *Светлов*, *Хлебников*), де у відповідному українському слові (*білий*, *ліс*, *світлий*, *хліб*) на місці російського [е] маємо наше [і], в цій позиції пишемо **є**, а не **е**, як в інших російських власних назвах (порівняйте: *Белореченськ*, *Лесне*, *Светлов*, *Хлебников*, але *Березін*, *Зеленогорськ*, *Решетников* і подібні).

І на сьогодні риси традиційності найвиразніше з-поміж правописів східнослов'янських мов проявляються в російській орфографії (приміром, вимовляється [новава], [масковскава], [што], а пишеться *нового*, *московского*, *что*). «Найфонетичнішим» же у підгрупі східнослов'янських мов є правопис білоруської мови, створений найпізніше – на початку ХХ ст.

Провідним у правописі української мови постає **фонематичний (фонетичний)** принцип, однак важливу роль відіграють морфологічний та історико-етимологічний (традиційний) принципи. Про значення морфологічних засад у нашому правописі І. Вихованець пише таке: «Фонемний принцип (мається на увазі морфологічний принцип, якому, за цією термінологією, про-

тиставляється фонетичний. – Д. Д.) українського правопису є найважливішим й найпоказовішим, забезпечуючи на письмі відтворення інваріанта (чи узагальненого, не залежного від звукових чергувань звукотипу), а не розмаїття звукової варіантності» (10, 176).

Допоміжні принципи орфографії – лексико-синтаксичний, словотвірно-граматичний і семантичний.

В Україні протягом ХХ – початку ХХІ ст. здійснено багато досліджень у галузі мови і стилю засобів масової комунікації. Одним із перших мову тогочасної української газетної періодики у 1920-х – 30-х роках вивчав Олекса Синявський. Пізніше до проблеми мовностилістичних особливостей засобів масової інформації України зверталися Алла Коваль, Олександр Пономарів, Олександра Сербенська, Світлана Ермоленко, Анатолій Капелюшний, Марія Яцимірська та ін. Виходили друком збірники статей із цієї проблематики: «Мова сучасної масово-політичної інформації» (1979), «Особливості мови та стилю засобів масової інформації» (1983). У працях радянського періоду, присвячених мові та стилю ЗМІ, питання правопису досліджуваних текстів не порушувалося. Очевидно, що тоді дотримання норм чинного правопису вважалося в УРСР річчю загальнообов'язковою, існувала чітка опозиція «грамотно» (тобто відповідно до норм правопису) – «неграмотно». Отже, індивідуальність окремих ідіостилів ЗМІ могла полягати в особливостях слововживання, використання певних типів синтаксичних конструкцій тощо, але аж ніяк не у правописному «свавіллі».

Потрібно визнати, що й після 1991 року, коли «багатоправописність» стала в незалежній Україні очевидним фактом редакторсько-видавничої та журналістської практики, не помітно активного зацікавлення мовознавців і журналістикознавців цією проблемою (на рівні серйозних наукових розвідок, а не публіцистичних матеріалів із фрагментарним підходом до матеріалу). Хіба що принагідно, як аргумент у дискусії з правописних питань, окремі приклади застосування тих чи тих орфографічних концепцій наводять О. Сербенська і М. Волощак в «Актуальному інтерв'ю з мовознавцем» (2001), а також у своїх

полемічних статтях – О. Пономарів, В. Русанівський, І. Фаріон та інші учасники правописної дискусії 1999–2001 рр.

Власне, **історія українського правопису**, історичний розвиток правописних дискусій та навколоправописних процесів неодноразово ставав темою наукових досліджень у материковій Україні й діаспорі. Тут варто згадати статті Степана Смаль-Стоцького (94), Михайла Драгоманова (20), Бориса Грінченка (14), Івана Нечужа-Левицького, Івана Франка (117), Михайла Грушевського та ін. Одна з перших історико-лінгвістичних розвідок із цього питання, яка узагальнювала досвід тодішніх досліджень у царині українського правопису, – «Нарис історії українського правопису, до 1927 року» (1929) Агатангела Кримського. У 1931 році, на хвилі українізації, О. Синявський публікує свою «Коротку історію “Українського правопису”».

Грунтовний огляд історії українського правопису від початків до середини ХХ ст. подано у відповідному розділі «Історії української літературної мови» Івана Огієнка (митрополита Іларіона; перший варіант під назвою «Нариси з історії української мови: Система українського правопису» видано у Варшаві 1927 року). «Значну допомогу в належному дослідженні історії українського письма й літературної мови – наголошував 1997 року Б. Ключковський, – може дати напівзабута наукова спадщина українського професора-патріота Івана Огієнка, а передусім його ґрунтовна праця з історії української мови, письма та сучасного правопису. В “Нарисах...” І. Огієнка заслуговує на увагу системний науково-методологічний підхід до аналізу українського правопису на тлі конкретних відомостей про виникнення письма й історію української мови» (32, 49).

У діаспорі помітним кроком у підсумовуванні мовно-правописних процесів в Україні 1900–1941 рр. стала розвідка Юрія Шевельова «Українська мова в першій половині двадцятого століття» (журнал «Сучасність», 1987).

Через відомі історичні обставини більш-менш вільне вивчення історії українського правопису в материковій Україні знову стало можливим лише наприкінці 1980-х років. У цей час питання історії національного правопису в контексті по-

треби його реформування широко висвітлюється в періодичній пресі та у спеціалізованих виданнях. За підсумками засідань відповідних комісій Наукового товариства імені Шевченка у Львові в 1996 році виходить друком збірник статей «Український правопис та реалії сьогодення». Саме під кутом наслідків насильницького втручання в мову та її правопис розглядає проблеми культури сучасного українського мовлення Святослав Караванський («Секрети української мови», 1994; «Боротьба за національне Я, або В пошуках українського слова», 2001).

Активізація полеміки навколо дальшої долі чинного правопису в українському суспільстві на зламі 1990-х і 2000-х років викликала появу кількох вагомих праць. Насамперед слід згадати «Проблеми українського правопису ХХ – початку ХХІ ст.» (2002) В. Німчука, «Фонеми Г та Г': словник і коментар» (1997) та «Український правопис – повернення до національних засад» (2003) О. Пономарева, «Правопис – корсет мови? (Український правопис як культурно-історичний вибір)» (2004) І. Фаріон*. Український правопис як інструмент політичного впливу на нашу мову та водночас як об'єкт такого впливу постає у монографіях Лариси Масенко «Лінгвоцид» і «Нариси з соціолінгвістики» (обидві – 2010).

Закономірним узагальненням досвіду правописних студій став вихід у світ хрестоматії «Історія українського правопису: XVI–XX століття» (2004) за редакцією Василя Німчука, в якій представлено найважливіші джерела з цієї проблеми аж по 1999 рік включно. Різні аспекти історії національного правопису, відомості про його творців і дослідників викладено й у відповідних статтях енциклопедії «Українська мова» за редакцією В. Русанівського та О. Тараненка (2000; 2004; 2007).

Єдиним на сьогодні науковим виданням, у якому проблеми чинного правопису і можливі корективи до національного орфографічного кодексу розглядаються на матеріалі практики сучасного українського медіамовлення (щоправда, на прикладі

* У назві книжки авторка іронічно обіграла відомий афоризм російського мовознавця О. Шахматова: «Правопис – не мова, а лише її мундир».

лише одного телеканалу – СТБ), стала книжка «ПРОМОВА, або Де ми помиляємось», видана в Києві 2006 року. В ній узагальнено досвід мовно-правописних пошуків редакторів каналу і науковців академічного Інституту української мови.

Історичні обставини творення і розвитку української літературної мови та її правопису: від початків до XVIII ст.

Як відомо, більшість сучасних проблем мають коріння в минулому: вони або вже є «добре забутим старим», що ми його переживаємо наново, або походять із давнього часу якимись своїми чинниками та передумовами. Щодо ситуації з українським правописом, то тут знехтувати історичне підґрунтя проблеми просто неможливо.

За схемою, запропонованою Василем Німчуком (62), історія українського правопису поділяється на чотири періоди:

- 1) *давньоукраїнський* (або *давній українсько-руський*; Х – третя чверть XIV ст.);
- 2) *староукраїнський* (остання чверть XIV – початок XVII ст.) – час так званого другого південнослов'янського впливу;
- 3) *XVII – початок XIX ст.* (коли діяли норми «Граматики» М. Смотрицького 1619 року);
- 4) *новоукраїнський* (перша чверть XIX ст. – наш час), який поділяють на період пошуків найкращого варіанту правопису сучасної мови (XIX ст.) і період унормування правопису із залученням державних чинників (від 1910-х років і до наших днів).

У деяких джерелах перші два періоди – давньоукраїнський (давній українсько-руський) і староукраїнський – об'єднують в один *українсько-руський* період (X – початок XVII ст.).

Іван Огієнко (митрополит Іларіон), перший ґрунтовний історіограф еволюції українських правописних систем, нараховує таких близько 50, ведучи відлік від так званого «руського письма», яке ймовірно існувало у X ст., і до видання «Українського правопису» 1946 р.

Далі подаємо конспективний огляд історії українського правопису до XIX ст. (з основними рисами кожного із правописів) за матеріалами І. Огієнка (63) з доданням – за іншими джерелами – тих моментів, які відсутні в його «Історії українського правопису».

Докириличне «руське письмо». Про існування писемності в мешканців південно-східних слов'янських земель до X ст. відомо з тогочасних джерел (русько-візантійські угоди IX–X ст., свідчення іноземних мандрівників), із пізніших праць (насамперед трактату «Сказання, як св. Кирило уклав для слов'ян письмена...» болгарина **Чорноризця Храбра** (жив зблизько в X–XIII ст.), де згадується про «черти» та «різи» як засоби лічби й ворожіння у слов'ян-язичників), а також із численних археологічних знахідок, в яких виявлено фрагменти текстів або окремі знаки невідомих графічних систем.

Найбільш вивченою на сьогодні є система так званих **сарматських знаків** – ієрогліфів, уперше відкритих 1853 року в Північному Причорномор'ї; ця писемність ідеографічного типу в різних варіантах була поширена на великій території від Карпат до Західного Сибіру на зламі I ст. до н. е. – I ст. н. е. й могла застосовуватись тогочасними східними слов'янами. За припущеннями ряду науковців, саме на основі сарматських знаків пізніше виникла глаголиця, а деякі з ієрогліфів цієї системи згодом стали елементами княжої геральдики Русі (в тому числі тризуба – основи сучасного Державного герба України).

Правопис Кирила і Мефодія на основі кирилиці. Ця система знайшла відображення в конфесійній літературі після за-

провадження християнства у 988 р. До кінця XI ст. в основному була пристосована до фонетичних та орфоепічних особливостей живої народної мови.

На думку відомого українського історика М. Брайчевського (4), населення Русі послуговувалося писемністю, близькою до кириличної, задовго до часів Володимира Святого й навіть до періоду діяльності Кирила та Мефодія. Це скоріш за все була грецька абетка, мінімально пристосована для запису слов'янської мови (про це свідчать численні археологічні знахідки, наприклад, напис грецькими літерами на черепку з поселення Ріпнів-II на Львівщині: *IGODUN*).

Чорноризець Храбр у вже згаданій праці поділяє історію розвитку слов'янської писемності на три етапи:

- 1) *архаїчна слов'янська писемність* (можливо, ідеографічна), що використовувалася для лічби й ворожіння («...Раніше слов'яни не мали книг, лічили та ворожили чертами та різами, як справжні погани»);
- 2) *використання грецької графіки без її пристосування до особливостей слов'янської фонетики*;
- 3) *адаптація («устроєніє») грецької абетки та похідної від неї писемності до специфіки слов'янських мов* («Але як можна грецькими письменами добре написати по-слов'янському *Богъ* або *животъ*, або *зело*, або *церковь*, або *чаяніе*, або *яду*, або *юность*, або *языкъ*, та інші, подібні до них?»), що остаточно завершили Кирило і Мефодій.

У 862 р. Константинополь на прохання моравських князів вираджає до їхньої землі двох проповідників християнства, які, на відміну від німецьких місіонерів, що вже діяли там, могли звертатися до слов'ян не латиною, а зрозумілою їм мовою. Так у Моравії (частина сучасної Чехії), а згодом і в Польщі, Силезії та інших західнослов'янських землях починають діяти **брати Кирило** (в миру Костянтин) і **Мефодій** (Методій), уродженці Солуні (теперішні Салоніки), болгар по батькові, носії солунської говірки македонського діалекту староболгарської мови.

Ця говірка, яку нині ми знаємо під назвою **старослов'янської**, або **церковнослов'янської мови**, стараннями братів-просвітильників на багато століть стала книжною мовою і мовою конфесійного вжитку для кількох слов'янських народів, що сповідають православ'я (українців, росіян, білорусів, болгар, сербів, македонців та ін.).

Довгий час побутувала думка, що Кирило і Мефодій створили першу слов'янську абетку з метою перекладу канонічних християнських книг. Це твердження й донині часто-густо фігурує в багатьох популярних текстах і навіть проникає до офіційних документів. Таким чином виходить, що до приїзду солунських братів слов'яни-язичники не мали ні своєї абетки, ні писемності. Останню тезу досить аргументовано беруть під сумнів багато дослідників, є докази існування на слов'янських теренах і своєї доволі розвинутої ієрогліфіки, і писемності на базі грецької абетки, адаптованої до місцевих мов – тобто «кирилиці» ще до Кирила! Зразком такої **протокирилиці** може вважатися так звана **Софійська абетка**, виявлена в середині XX ст. під шаром тиньку на стіні Софійського собору в Києві. Вона містить 27 літер, серед яких 23 грецькі та чотири слов'янські: **б, ж, ш, щ** (8). Ця абетка може вважатися проміжною ланкою між грецьким алфавітом і ранньою (моравською) кирилицею з 38 знаків, хоча й була зафіксована в першій половині XI ст., коли вже побутувала повна (болгарська) кирилиця, що мала 43 знаки. Отже, є вагомі підстави для висновку С. Висоцького про те, що «основи нашого правопису могли бути закладені ще в доволодимирівський період».

Якщо говорити про руські землі, то **вже в середині IX ст.** (до початку діяльності Кирила і Мефодія й за 130 років до хрещення Русі Володимиром) **між Руссю та Візантією уклалися договори двома мовами** (перша угода – 860 р.), **до того ж на Русі вже існувала практика** писаних заповітів, княжих грамот послаам і купцям та інші форми **розвиненої ділової писемності**.

Нарешті, свідчення наявності в східних слов'ян власної писемності в IX – першій половині X ст. наводять іноземні манд-

рівники – арабські та готські. Так, араб Ібн Якуб аль-Недим зацитовує у своїх подорожніх щоденниках один напис, що він його бачив на берестяній грамоті. Цей текст на сьогодні залишається нерозшифрованим, різні дослідники вбачають у ньому ознаки, спільні з давньоскандинавськими рунами, глаголицею, синайськими письменами тощо. Готський посланець Титмар Мерзебурзький писав на початку X ст., що слов'яни за допомогою особливих знаків вирізьблюють імена язичницьких божеств на дерев'яних ідолах.

М. Брайчевський уважав, що **руська писемність** на основі грецької графіки з'явилася саме в середині IX ст., у період князювання Аскольда. Князь сам прийняв християнство і, ймовірно, здійснив перше «хрещення Русі» – за півтора століття до Володимирового. У рамках Аскольдової християнізації було необхідно перекласти руською мовою канонічні книги нової віри, і для цього з Візантії було запозичено й грецьку абетку.

Із життя Кирила-Костянтина дізнаємося, що взимку 860/861 рр. він жив у Херсонесі Таврійському, поблизу нинішнього Севастополя: там він знайшов Євангеліє та Псалтир, написані «руськими письменами», і зустрів людину, яка розмовляла тією самою мовою. М. Брайчевський припускає, що Кирило міг скористатися цією знахідкою під час своєї моравської місії, замість винаходити якусь нову абетку.

До речі, достеменно невідомо, яку саме з двох слов'янських абеток – **кирилицю чи глаголицю** – створив (якщо вірити офіційній версії) Кирило. Ще від початку XIX ст. побутує думка, що Кирило, сам чи разом з братом, є автором не кирилиці (яку, можливо, створили після смерті братів їхні учні), а глаголиці. На відміну від кирилиці, базованої на грецькому алфавіті з додаванням кількох нових літер, глаголиця не має прямих прототипів, а є скоріш за все **штучним** алфавітом (так само як і сучасне грузинське та вірменське письмо – за найпоширенішою на сьогодні версією, обидві графічні системи на початку V ст. н. е. створив вірменський просвітник Месроп Маштоц). Тривалий час вважалося, що глаголиця старша від кирилиці, оскільки на той період найдавнішою відомою в науці пам'яткою слов'янської

писемності були «Київські глаголичні листки», датовані початком X ст. Однак пізніше, в 1950-х роках, у Болгарії було виявлено кириличні тексти кінця IX ст., записані невдовзі після смерті Мефодія.

Якщо пристати на думку, що кирилиця не є результатом творчості Кирила і Мефодія, а виникла еволюційним шляхом із грецької абетки ще до початку моравської місії братів-просвітників, тоді доведеться припустити, що Кирило створив саме глаголицю, прагнучи забезпечити своїй абетці оригінальність, відмінність від уже наявних алфавітів. Але штучний характер глаголиці робив її заскладною для вивчення, і учні Кирила, насамперед Климент Охридський, запровадили (в модифікованому вигляді) до конфесійного й літературного вжитку відомий раніше алфавіт на базі грецького, увічливши в його назві («кирилиця») ім'я свого вчителя – Кирила-Костянтина.

У сучасній науковій літературі усталася думка про існування **давньоукраїнського правопису** (приблизно з кінця XI до XV ст.) на основі правопису Кирила і Мефодія. Основні риси: послідовне передання твердості та м'якості приголосних; [e] передається як **є**; вживається літера **ї**. На думку мовознавця А. Москаленка, давньоукраїнський правопис спочатку був фонетичним, проте із занепадом редукованих голосних [ъ], [ь] у XII ст., відколи відповідні літери втратили звукове значення і вживалися лише за орфографічною традицією, набув традиційно-етимологічних рис. Буква **ѣ** (ять), судячи з характеру допущених переписувачами помилок, озвучувалася в південних землях Русі (теперішня Україна) як [i], а в північних – як [e] ([je]); г читалося на південноруських теренах як [r].

Євфиміїв правопис (остання чверть XIV ст.) постав унаслідок правописної реформи болгарського митрополита Євфимія (Євтимія) Тирновського, потреба в якій виникла після занепаду в старослов'янській мові (що функціонувала як книжна літературна мова на руських землях) носових і редукованих голосних. Попри значно більшу роль у Євфимієвому правописі специфічно болгарських (південнослов'янських) ознак, він ши-

роко використовувався на українській мовній території до початку XVII ст. Основні риси: у ряді форм замість **ъ** в кінці слова ставиться **ь** (відтоді – *аминь*); замість **ъ**, **я** та **о** переписувачі часто вживають «юс великий» (що підтверджує факт утрати «юсами» – літерами, які в кирилиці позначають носові голосні, – свого реального звукового значення); з'являються невластиві східнослов'янським мовам форми на кшталт *твоа*, *всеа*, *свѣтаа*; на позначення [r] 1591 року вперше вживається літера **г** (у львівському виданні «Адельфотес»), хоча ще з XV ст. в рукописах застосовується буквосполучення **кг** для передачі пропривного [r]. За Євфимієвим правописом створено **Пересопницьке Євангеліє** (1556). Правила тирновської орфографічної школи частково відображені у **правописі «Граматики слов'янської»** (*Грамматика словенская*; 1596) **Лаврентія Зизанія** (60-ті роки XVI ст. – після 1634), розділ якої «Канони ортографії» містить правила передання на письмі звуків церковнослов'янської мови в українській редакції» (45). Треба зазначити, що болгарського впливу зазнали насамперед конфесійні тексти XV–XVI ст., тоді як твори ділового (світського) характеру в цей період зберігають ознаки давньоукраїнського дореформеного правопису.

Правопис «канцелярської мови» (умовна назва правопису ділових документів, писаних книжною українською мовою і виданих переважно адміністративними органами Великого князівства Литовського і Московської/Російської держави). Діав від XIV ст. Мав виразні північноукраїнські або білоруські ознаки, зокрема на місці **ѣ** та **я** часто вживалося **е** тощо.

Правопис Мелетія Смотрицького. Вперше зафіксований у «Слов'янській граматиці» (*Грамматика славенская правильное Синтагма*; 1619) **Мелетія Смотрицького** (1570-ті роки – 1633), яка до кінця XVIII ст. правила за головне джерело граматичних знань для всіх слов'ян, що користувалися кирилицею. Багато положень «Граматики» зберігають актуальність і для сучасної української літературної мови. Як правопис старослов'янських

текстів, система М. Смотрицького функціонувала на українських мовних землях аж до початку XIX ст. (у тому числі в українськомовних текстах світської літератури). Не варто забувати, пише І. Лучук, що «саме церковнослов'янську мову в українській редакції вивчали наші предки як предмет, як рідну літературну мову. Її назва у Львівській духовній семінарії звучала *Lingua Ruthenica* (руська мова)» (45). Серед її основних рис – послідовне вживання літери г.

Київський (старокиївський, староукраїнський) правопис.

Побутовував до кінця XVII – початку XVIII ст. й виконував функції правопису літературної мови українців того часу. Успадкував головні особливості правопису канцелярської мови. Не закріплений в єдиному нормативному джерелі, визначався строкатістю рис, переважно внаслідок конфлікту традиційної та фонетичної засад написання: після шиплячих і губних приголосних за традиційним принципом орфографії писали **ѣ** (*голубѣ, пишешѣ*), проте часто в цих же позиціях уживали **ѣ**, що свідчить про ствердіння цих приголосних у вимові; в тих самих словах писали то **и**, то **ѣ** на позначення [и] (*новѣи, новѣѣ*); непослідовність у переданні на письмі спрощення в групах приголосних (*вѣсникѣ* і *вѣстникѣ*) та при чергуванні у/ѣ тощо. Правопис остаточно визначив функції літер **ѣ, г** і **ѣ**.

«**Гражданка**» (запроваджений Петром I «гражданський» (цивільний) шрифт для друку світської літератури). Дієв від березня 1708 року. Відтоді й до початку XIX ст. на українських землях у складі Російської імперії українськомовні тексти друкувалися правописом на основі російського алфавіту, непридатним для передачі специфічно української вимови. Водночас, підкреслює І. Огієнко, саме в період запровадження «гражданки» відбувався процес активного пристосування кирилиці до українських фонетичних рис (що, зокрема, пояснювалося домінуванням у тодішній російській православній ієрархії вихідців із Києво-Могилянської академії – Феофана Прокоповича та ін.). До царського указу 1720 року староукраїнський право-

пис ще використовувався у виданнях Києво-Печерської друкарні, а на Галичині кирилиця побутувала до 1840-х років не лише в церковних книгах. На думку І. Огієнка, заміна кирилиці «гражданкою» була дуже дошкульним ударом для розвитку українського правопису, бо спинила близький вже до закінчення процес пристосування тогочасного правопису до живої української мови (63).

Як бачимо, для української мови до XIX ст. не було створено специфічного правопису, а натомість відбувалося пристосування (адаптація, модифікація) правописів інших мов – старослов'янської та російської – до фонетичних і граматичних особливостей тогочасної української мови. У більшості випадків таке пристосування мало стихійний характер, проявляючись в індивідуальних манерах авторів давньо- і староукраїнських текстів. Упродовж давньоукраїнського, а особливо староукраїнського етапів розвитку нашого правопису сформувалися виразні суперечності внаслідок зіткнення різних тенденцій у переданні мови на письмі – традиційної, фонетичної та морфологічної, що пізніше, в XIX ст., лягло в основу різних підходів до творення правопису національної мови.

Співіснування правописних систем на українських землях у XIX – на початку XX ст.

Передумови виникнення правописного плюралізму

На початку XIX ст. українські літератори стали не просто фіксувати на письмі фрагменти живого народного мовлення (як це траплялось і раніше), але й писати цілі твори народною (розмовною) мовою. І щоразу перед ними поставало питання: в який спосіб, у якій системі письма переносити на папір своєрідну фонетику цієї мови, всі нюанси її звучання?

Забігаючи наперед, можемо провести певну аналогію з подіями століття двадцятого – запровадженням писемності для безписемних мов (наприклад, для мов «малих» народів Крайньої Півночі Росії – саамів, хантів, мансів, евенків, чукчів тощо), коли доводилося обирати між латинською й кириличною (а часом і арабською) графікою, а відтак – запроваджувати цілі низки спеціальних літер чи діакритичних знаків, аби адекватно відтворити специфіку кожної мови.

Звичайно, ця аналогія є вельми натягнутою. Українська мова не була безписемною. В різні періоди (давньоруський, староукраїнський) її відображення на письмі здійснювали за допомогою вже наявних графічних систем, часто – з деякими інноваціями, котрі адаптували їх до особливостей української мови. «Стосовно латиниці (або ж латинки) слід зауважити, що протягом останніх двох століть неодноразово здійснювали спроби перевести українську мову на латинську графіку: достатньо згадати лише дискусії першої половини XIX століття, брошуру Шашкевича «Азбука і Abecadło», спровоковану проектом Йозефа Іречека «азбучну війну» в Галичині 1859 року, переписаний латинкою рукописний «Кобзар» Тараса Шевченка, правописні дискусії кінця 20-х років XX століття, найновіші тенденції в українських інтелектуальних колах тощо. Проте всі ці «за» та «проти» залишаються тільки цікавими фактами історії нашої культури, писемності зокрема. Жодні намагання впровадити латинку не дали в нас належного результату, бо насправді немає жодного сенсу ламати чи переінакшувати тисячолітню кириличну традицію української писемності» (45).

Проте писемною в ці періоди була **книжна** українська мова – мова князівської та гетьманської документації, канцелярських паперів, ділових угод, літописів, літературних творів (переважно поетичних і драматичних), мова, значно віддалена за своїми рисами від тієї мови, що нею розмовляла переважна більшість українців. Можна сказати, що народна українська мова до початку XIX ст. таки була безписемною. Перед зачинателями нової української літератури стояв вибір: застосовувати для фіксації живої української мови одну із уже наявних систем

графіки (наприклад, російську кирилицю – «гражданку»), можливо, дещо адаптувавши її, чи винаходити якусь свою (може навіть новий алфавіт), відштовхуючись виключно від сутності даної мови? Тут рішення однозначно було на користь наявних правописів: адже нову українську літературу через багато причин започатковували творці, що жили в Російській імперії і діяли радше в контексті російської культури; крім того, повторимо, вже існувала традиція використання «гражданки» для фіксування книжної української мови. Зрештою, були й чисто технічні фактори (можливості російських друкарень). Однак виникало й інше питання: до якої міри адаптувати цей правопис до особливостей живої мови, тобто наближати письмо до фонетики?

Відомий культуролог Вадим Скуратівський пише з цього приводу: «На Україну великий винахід Петра і німця-штабного (тобто «гражданка». – Д. Д.) звалився мало не катастрофічно. Як можна було вписати в той «шрифт» ніагару народної мови – в українських умовах? З огляду на всеприсутність суміжної державності, яка тієї мови рішуче не визнавала? З огляду й на те, що будь-які масові прояви української «писемної поведінки» фактично були неможливі? Українська література, від Котляревського і далі, була справою геніальних одинаків. А одинак, навіть геніальний, не в змозі влаштувати щасливу орфографічну долю своєї мови» (93).

Назагал тоді існувало два шляхи:

- 1) послідовно відбивати у правописі історико-етимологічний аспект мови, тобто зберігати формальні ознаки походження слів, у тому числі позначаючи на письмі «німі» (редуковані) звуки, що є реліктами попередніх періодів історії мови, і подібне;
- 2) якомога адекватніше відображати на письмі особливості живого усного мовлення, дотримуючись фонетичного принципу – «пишемо так, як чуємо».

Тут необхідно зауважити: другий принцип правопису характерний для переважної більшості «новописемних» мов, а також

для мов, правописи яких зазнавали докорінного реформування в XIX–XX ст. Можна сформулювати таку закономірність: *що пізніше (ближче до наших днів) створюється правопис певної мови, то фонетичнішим він є*. Загалом фонетичним є і сучасний правопис нашої мови, хоча в ньому й наявні численні історико-етимологічні елементи, тому частіше його визначають як фонетико-етимологічний.

Але повернімося до початку XIX ст. – до витоків новоукраїнського етапу формування національної орфографії (за періодизацією В. Німчука), який пов'язують із виходом у світ 1798 року поеми «Енеїда» Івана Котляревського (1769–1838). Твір було написано фактично ще правописом XVII–XVIII ст. (близьким до правопису «Грамматики» М. Смотрицького 1619 р.), хоча й з окремими рисами «гражданки», запровадженої Петром I у 1708 р. Існують різні погляди на правопис І. Котляревського: частина мовознавців обстоює думку про синкретичний (етимологічно-фонетичний) характер цієї орфографічної системи; більш усталеним є визначення правопису «Енеїди» як історико-етимологічного, тобто ґрунтованого на традиційних написаннях.

Аналіз тексту «Енеїди» та інших творів Котляревського показує, що зрідка автор удається до відображення вимови на письмі (ненаголошені голосні – *минѣ*, оглушення дзвінких приголосних – *рохходився*, наслідки асиміляції приголосних – *остатиця*, *боляци*, і т.ін.), однак такі написання нерегулярні, паралельно ті самі словоформи вживаються і відповідно до етимології: *мень*, *рохходився*, *робиться*. Значно послідовніше в цій авторській орфографічній системі виявляються ознаки традиційної (історико-етимологічної) засади, а саме: позначення того самого голосного різними літерами – залежно від етимології конкретного слова та позиції звуку у слові ([и] передається літерами *и*, *і* або *ы*; [і] передається літерами *ѣ*, *и* або *і*; [е] – буквами *э* або *е*); послідовне вживання *ѣ* в кінці слова після приголосного (*буѣѣ*, *козакѣ*); компонент *-ишя* у дієслівних формах другої особи однини передається саме так (*трясѣшя*), а не за вимовою [с'а], тощо.

У 1818 році Олексій Павловський (1773 – після 1822) створює і видає свою «Грамматику малоросійскаго нарѣчія», базовану на фонетичному принципі. Власне, це була перша в українському мовознавстві орфографічна праця, в якій обстоювалися переваги **фонетичного** принципу для національного правопису. Тут уперше звук [і] в усіх випадках передано через літеру *і* (попри неоднаковість походження – з давніх [о], [е], [ѣ]: *літо*, *сіно*, *тінь*, *собі*, *сім'я*, *пінѣ*, *стілѣ*). До Павловського (наприклад у І. Котляревського) українське [і] часто передавали через *и*, внаслідок чого виникала плутанина з *и* на позначення [и] (*сино*, *просити*, *систи*), а в окремих випадках (не завжди обґрунтовано) – через *ѣ* (*вѣнѣ*). Серед інших положень правопису Павловського: відображення результатів асиміляції приголосних на письмі – форми типу *бѣѣѣѣ* (б'ється), *засміѣѣѣѣ* (засмієшся), *сестриѣѣѣѣ* (сестричці); *сѣ конемѣ* (за наявності варіанта прийменника *зѣ* – перед дзвінками: *зѣ воломѣ*); застосування буквосполучень *дж* і *дз* на позначення відповідних африкат (*джміль*, *дзенькати*). Йотований *е* [je] позначається буквою *ѣ* (*моѣ жито*), яка в Павловського вживається також на позиції етимологічного *ѣ* (*вѣ домѣ*); [jo] передається через *іо* (*іого*).

Правопис Павловського підтримали, хоча й з деякими застереженнями, Григорій Квітка-Основ'яненко (1778–1843), Петро Гулак-Артемівський (1790–1865), Євген Гребінка (1812–1848), Степан Писаревський (1780-ті – 1839) та інші представники «харківської школи» («слобожанський правопис» першої половини XIX ст.). У творах письменників-«слобожан» звук [е] передавався літерою *е* (крім запозичених слів, де, аналогічно до російської, писалося *э*: *поэтѣ*); звук [и] відображався буквами *ы* або *и*, залежно від етимології (*лисѣ*, *сынѣ*); [і] позначався літерою *и*, але перед [і] та [j] – літерою *і* (як і в тогочасній російській орфографії: *витерѣ*, *твій*, *сію*). Літеру *ѣ* вживали тільки після м'яких приголосних на позначення [е] (*житиѣ*). У ролі сучасних *іо* та *ьо* виступала літера *ѣ* (*ѣго*, *лѣнѣ*), а роздільність вимови твердих приголосних і йотованих голосних позначали через *ѣ* та *ь* (*нѣятѣ*, *вѣяжутѣ*), також за традицією *ѣ* писали в кінці слова після приголосного. Непослідовно передавалися на письмі ре-

зультати асиміляції приголосних (трапляються дієслівні форми *збигаютьця, умываютьця, ховаться, ховатся, бьесся, учышся*).

Цей правопис не потребував додаткових літер чи знаків, крім тих, що використовувались у тодішньому російському друці. Від самого початку він не відзначався цілісністю та системністю й повністю вийшов з ужитку в другій половині XIX ст. Із деякими особливостями (зокрема, чітко фонетичне відтворення ненаголошених [е] та [и]) цим правописом послуговувався й **Тарас Шевченко** (1814–1861), що відображено в укладеному ним «Букварі южноруському» (1861). Проте значні зміни в авторську орфографію Шевченка було внесено під час редагування його рукописів П. Кулішем. Правописом Павловського з тими чи тими застереженнями також послуговувались під час написання чи редагування літературних творів Олександр Корсун – укладач збірки «Сніпъ» (1841), Іван Бецький, Осип Бодянский, Амвросій Метлинський.

Ще більш виражений фонетичний принцип утілено в проекті правопису, запропонованому **Миколою Гатцуком** 1862 року на противагу дуже популярній тоді «кулішівці». У цьому «ультрафонетичному» правописі максимальну кількість особливостей живої вимови пропонувалося відображати з допомогою розгалуженої системи діакритичних знаків – надрядкових крапок, дужок, рисок тощо – і додаткових літер.

Ось приклад тексту в цій орфографії (уринок із книжки М. Куцого (Гатцука) «Ужинок рідного поля»): *Околиб не ца важна скрута татарского лиха, миб ўже здаўнаб мали свою рідну моўу, пис'мене і достоту ˚вироблену; св'атоблиўе ˚слово Боже і ˚ого заповіт вірісне кожний-б таму; і не було б ўневичине рідне слоўо; миб тоді мали свою Літературу, свою осноўу а'сного жит'а'.* «Правописом дуже дивним і незручним» назвав цю орфографічну систему Микола Сумцов у статті про Гатцука в Енциклопедії Брокгауза та Єфрона.

Пізніше М. Гатцук закликав повернути замість «гражданки» кирилицю старокиївської редакції, приклад чого продемонстру-

вав у своїй «Українській абетці» (1861). Фонетичнішою за правопис Павловського була й базована на ньому система **Каленика Шейковського** (1835–1903), положення якої опубліковано 1860 року. Шейковський відмовився від використання твердого знака, замість нього для позначення роздільної вимови введено апостроф.

Опонентом правопису Павловського виступив **Михайло Максимович** (1804–1873). Його правопис, уперше обґрунтований 1827 року в передмові до збірки «Малоросійські пісні», створювався на основі правопису «Енеїди» з модифікацією в бік точнішого передавання на письмі діалектних особливостей мови. Максимович прагнув увиразнити етимологію, походження звуків, розрізнити на письмі ті звуки, які, будучи ідентичними, походять, однак, від різних першооснов. Так, [и] передавався літерами **ы** або **и** відповідно до етимології; [і] на місці давнього [ѣ] позначався через **ѣ** (*бѣлый, льсѣ*); в інших випадках [і] передавався, залежно від етимологічних попередників, буквами **о**[^], **е**[^], **и**[^], **у**[^]: *втѣкали, жалѣбно, добрѣ, замѣжѣ*; такий самий «дашок» уживано й для нескладового [і]: *ѣдишь, синѣ*[^]. Звук [е] після твердих приголосних позначався як **є**, а звукосполучення [je] – літерою **е** (тобто «навпаки» відносно сучасної орфографічної норми: *збирає, женьци*); [о] після м'яких приголосних, як і звукосполучення [jo], передавалися літерою **ё** (*ёго, сёго*) та ін. Очевидно, що вивчати таку граматику було складніше, адже це потребувало певних знань про історію мови, етимологію окремих слів. Система Максимовича («**максимовичівка**») не набула широкої популярності на Наддніпрянщині; відомо, що серед її прибічників були фольклорист першої половини XIX ст. Платон Лукашевич (1809–1888) та (деякий час) П. Куліш. Зате, хоч як це дивно, на західних землях, серед «москвофілів», «максимовичівка» закріпилася широко й надовго, протримавшись, зокрема, на Буковині до 1895 року, а на Закарпатті – до 1945-го.

У 1837 році видано перший у Галичині поетичний альманах народною українською мовою – «Русалка Дністровая». Для цього видання його автори – **Маркіян Шашкевич** (1811–1843),

Іван Вагилевич (1811–1866) і **Яків Головацький** (1814–1888) – розробили спеціальний фонетичний правопис, який увійшов в історію під назвою **правопису «Русалки Дністрової»**. Його основні риси: [e] передавався як **е** та (в ненаголошеній позиції) **и** (*буде, серце, минть*); [и] відображався літерами **и** та (в ненаголошеній позиції) **е** (*почали, лебонь*); [i] позначувано як **і** (*рідна, жіноцькі*), окрім [i], похідного від [ѣ], – цей звук учасники «Руської Трійці» пропонували відтворювати на письмі буквою **ѣ** (*недѣля*); звукосполучення [je] – **є** (*почуєш*), [ji] – **ѣ** (*кропля*), [jy] – **ѣ** (*порубаѣ*), [dʲʒ] – давньокириличною іжицею. Літери **ы** та **ѡ** не вживалися. Вперше в історії української орфографії застосовано буквосполучення **йо** та **ьо** в сучасному значенні (*його, сьогодні*). Деякими відступами від фонетичного принципу в цьому правописі були, зокрема, непозначення на письмі роздільної вимови твердого приголосного з наступним йотованим голосним (де нині ставимо апостроф: *бю*), непозначення довготи приголосних (*зѣля*) та проривного [r] (*зрунт*), непослідовне відображення результатів асиміляції приголосних у компонентах **-ться, -шся, роз-, -чці** тощо та наслідків спрощення у групах приголосних.

Якщо «східноукраїнська» традиційно-етимологічна «максимовичівка» знайшла більшість прихильників на заході України, а наддніпрянцями була майже відкинута, то «галицький» фонетичний правопис «Русалки Дністрової», навпаки, зажив популярності переважно у Східній Україні, тим часом як у Галичині мав сильну опозицію й невдовзі навіть підпав під урядову заборону.

Боротьба між прибічниками фонетичних та історико-етимологічних засад творення українського правопису тривала й надалі. Щоправда, центр цієї боротьби перемістився на Західну Україну. На Сході ж укорінилася **правописна система П. Куліша** («**кулішівка**»): Пантелеймон Куліш (1819–1897) до середини XIX ст. застосовував різні правописи (в тому числі етимологічні), але кінець кінцем зупинився на фонетичному принципі, згідно з яким і уклав 1857 року свою «Граматку».

«Кулішівка» дуже близька до сьогодинського правопису, – щоправда, в ній ще немає літери **є** в сучасному значенні (лише

в кінці іменників середнього роду: *коханне, щасте*), а буква **ї** вживається на позначення [i], похідного від давніх [ѣ] та [e]: *снігъ, тіло, сїно, діло; нїсь – несу* (але: *нісь – носа*). Звук [r] Куліш позначав через латинське **g** (*дзига*); як певна данина граматичній традиції у цьому правописі збережено кінцевий **ѡ**, який уже давно не позначав окремого звука. Серед інших рис «кулішівки»: [e] позначався літерами **е** та (в ненаголошеній позиції) **и** (*друже, пиромъ*); [и] передавався як **и** та (в ненаголошеній позиції) **е** (*вийду, задзвонемо*); звукосполучення [je] – літерою **є** (*попиває*); [i] та [ji] – через **і** (*діти, попілъ, моїхъ, сілѣ*). Букви **ѣ, ѡ** та **ѡ** вживалися так само, як і в слобожанському правописі. Частково відображалась асиміляція в дієслівних формах (*вертаютьѣ, вернетѣ, натїшиѣ*, хоча зафіксовано й написання *одібѣєшѣ*).

Сам автор «кулішівки» використав цю орфографічну систему, крім «Граматки», також у «Записках о Южной Руси» (т. 1, 1856). Пізніше цей правопис застосовували в текстах журналу «Основа», який видавали в 1861–1862 рр. у Петербурзі В. Білозерський, М. Костомаров і П. Куліш.

Найбільшим досягненням «кулішівки» вважається устале вживання **і** та **и** для відтворення на письмі відповідно звуків [i] та [и], незалежно від їхнього походження. Позасистемні традиційно-етимологічні моменти в «кулішівці» було усунуто 1873 року редакторами «Записокъ Юго-Западнаго отдѣла Географическаго общества» **Павлом Житецьким** (1836–1911) і **Костем Михальчуком** (1840–1914), що зробило український правопис ще більш фонетичним. Так, було вилучено кінцевий **ѡ**; запроваджено позначення [je] літерою **є** (в оригінальній «кулішівці» виникала плутанина між [e] та [je], які позначалися тією самою літерою **е**); м'якість приголосного перед [o] почали передавати через **ьо**; для [r] замість **g**, яке легко сплутувалося з рукописним кириличним **д**, введено буквосполучення **кг** (як у Павловського). Уперше звукосполучення [ji] позначили літерою **ї**. Цей варіант правопису називають ще й «**київським**».

У цей час на Західній Україні, яка не зазнавала національно-культурних репресій на кшталт **Валуєвського циркуляру**

(1863) чи **Емського указу** (1876), тривала дискусія довкола правопису. І тут уже виразно проявилися політичні чинники цієї ніби суто мовознавчої проблеми. Річ у тому, що етимологічний правопис у Галичині обстоювали переважно **москвофіли** (прибічники зближення з Москвою), які називали «кулішівку» «знаменемъ русской розни», сепаратистським винаходом задля штучного відокремлення української культури від російської – «братньої». Зі свого боку адептами фонетичного правопису виступали **народовці** – політичні опоненти москвофілів, націонал-демократи. Австрійська влада дозволяла вільний друк українських книжок і викладання українською мовою, – власне, для цього українська громада й мала визначитись із прийнятним для всіх правописом. Однак замість наукової дискусії розгорілася вкрай політизована «азбучна війна», через 40 років чудово описана І. Франком в однойменній статті. Етимологісти-«**йорофіли**» (від «йор», тобто «ер», **ъ**) зрештою перемогли фонетистів-«**йороборців**» з перевагою в один (!) голос на з'їзді освітян у Львові в 1848 році. Цікаво, що перших надихав авторитет не лише М. Максимовича, а й П. Куліша (адже він теж уживав **ъ**!).

Цей історичний сюжет зосібна цікавий для нас передовсім як приклад використання правопису в цілях політичної боротьби. Така ситуація (з дещо іншою конкретикою, звичайно) не раз повторюватиметься і в ХХ ст., і на початку ХХІ.

Фонетичний же правопис на теренах Західної України запанував, та й то всупереч значному опору місцевої інтелігенції, лише наприкінці ХІХ ст. – в 1886 (затверджено для шкільного вжитку 1893). Це так звана «**желехівка**» – правопис «Малоруско-німецького словаря» **Євгена Желехівського** (1844–1885) та **Софрона Недільського**. «Желехівка», базована на правописі «Русалки Дністрової» та «кулішівці», вперше вводила апостроф у сучасному значенні; [e] тут позначали через **е** (*весна*), [je] – через **є** (*Єва, давне*), [и] – через **и** (*син*); [і] писалося як **і** (*поділ*), але [і], похідний від [e] та [ъ], перед задньоязиковими приголосними передавався літерою **ї** (*принїс, лїс*; це відображало дифтонгічний характер вимови [і] в цих позиціях у південно-захід-

ному наріччі). Звукосполучення [ji] мало позначатися на письмі так само літерою **ї** (їхати), а звук [ɣ] – літерою **г** (ганок). Формотворчі частки **ся** і **му** (*меш, ме*), які в галицьких діалектах могли стояти як у пост-, так і в препозиції до дієслів, писалися окремо (*ся дивлю, дивую ся; ходити му, співати ме*). Характерною особливістю цього правопису було і вживання м'якого **л** в іншомовних запозиченнях (*блюза, кляса*).

Для усталення «желехівки» на західноукраїнських землях велику роль відіграли видання підручника «Руська граматика» С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера (1893) та офіційне затвердження цього правопису для використання у шкільній освіті українців Австро-Угорщини. На базі «желехівки» в 1904 році укладено «Руську правопись...» Наукового товариства ім. Шевченка у Львові.

У 1920–1940-х роках на Закарпатті, яке входило тоді до складу Чехо-Словаччини, серед українського (русинського) населення широко застосовувалася «**панькевичівка**» – фонетично-етимологічна правописна система, укладена 1922 року філологом **Іваном Панькевичем** (1887–1958) для шкіл Закарпаття на основі «максимовичівки». Засади «панькевичівки» були викладені у «Граматиці руського языка» (Мукачеве, 1922); вони враховували місцеві традиції, зокрема збережено **ѣ**: *ѣѣ, тоѣ, синѣѣ; тѣ, добрѣ*; діалектні фонетичні особливості – **ы**: *ты, сынѣ, мыло*, різні рефлексі [o] в новозакритому складі – **і, ј**, що позначаються буквою **ѡ**. «Панькевичівка» функціонувала до 1945 року і після приєднання Закарпаття до Української РСР поступилася місцем загальноукраїнському правописові.

Михайло Драгоманов (1841–1895), який попервах послуговувався «кулішівкою», 1877 року, вже на еміграції в Женеві, оприлюднив власний варіант правопису, що його можна назвати «чисто фонетичним». Учений намагався чітко дотримуватися принципу «одна літера = один звук» (або, якщо точніше: «одна літера = одна фонема»), зокрема, замість **я, ю, є, ї, й**, щ послідовно вживав **ја, ју, је** (після м'яких приголосних – **ѣа, ѣу, ѣе**), **ји, ј**, **шч**: *јама, моју, стојить; земља, ѣуде, прѣамо, зајуривѣа; шчо, шче*. «Драгоманівкою» (або ж «герцеговин-

кою» – через подібність до правописів південнослов'янських мов, зокрема сербської) на певний період захопилося багато літераторів у Галичині (в тому числі І. Франко*), на Східній же Україні в цей час, згідно з Емським указом, при друкуванні історичних пам'яток суворо дотримувалися правопису оригіналів, у творах же красного письменства не припускали жодних відступів від загальноприйнятого російського правопису. Тобто українськомовні тексти друкували російським правописом, у транслітерації (так звана «**ярижка**», вживана до 1905 року).

Цікаво, що в 1918 році, у період Української революції та активного розроблення національного орфографічного кодексу, член тодішньої Правописної комісії **Євген Тимченко** (1866–1948) висловлювався за впровадження літери **ј** до української абетки для позначення йотації та вважав недоцільним збереження букв **я, ю, є, ї**. Свою замітку, присвячену цій проблемі, мовознавець опублікував у журналі «Шлях» із використанням цієї літери **ј** (15). Подібних поглядів дотримувався й Іван Огієнко, що бачимо з його суджень у «Нарисах з історії української мови»: «Один з найбільших недостатків нашого правопису – це те, що ми вживаємо осібних значків для т. зв. йотованих голосних; замість писати **ја, је, јі, ју**, пишемо **я, є, ї, ю**, а це з наукового боку (і з педагогічного) приносить нам багато непорозумінь» (32, 49).

Після демократичної революції 1905 р. справді революційним став правопис «Словаря української мови» (1907–1909) **Бориса Грінченка** (1863–1910) – так звана «**грінченківка**», яка за своєю суттю була модифікованою під впливом прогресивніших західноукраїнських орфографічних систем «кулішівкою». Нарешті було остаточно відкинуто кінцевий **ъ** (через 10 років це буде зроблено і в російській мові), введено послідовне вживання буквосполучень **йо** та **ьо** (*вйокати, тьохкати*), а також написання **і** після всіх м'яких приголосних; запроваджено (за прикладом «желехівки») апостроф після губних та шиплячих перед йотованими, літеру **г**, початкове **и** для низки іменників

* Саме «драгоманівкою» написано рядки з рукопису вірша І. Франка «Земле моя, всеплодущая мати...», які зараз можна побачити на аверсі купюри в 20 гривень.

(*идол, икати, инакий* тощо) та деякі інші новації, що їх переважно доброзичливо сприйняла українська спільнота в різних регіонах етнічних українських земель. При цьому провідною для Б. Грінченка була настанова на врахування ядерної ролі наддніпрянського варіанту української мови: «Ми повинні, – писав він, – в такому напрямку впорядковувати свою мову й свій правопис, щоб він найбільше відповідав східноукраїнській мові, і то її центрові, – тільки тоді мова може стати спільною для всього українського народу» (75, 134).

Перше десятиліття XX ст. було позначене дискусією між наддніпрянськими і галицькими мовознавцями та літераторами навколо основних засад українського правопису. Крім уже згаданої праці І. Франка, було опубліковано статті Б. Грінченка «Три питання нашого правопису» (1908), І. Огієнка «Як селяни пишуть та читають по-українському. Матеріали до питання про український правопис» (1909) та ін. Активну участь у цій дискусії взяв І. Нечуй-Левицький. При цьому ніхто з учасників полеміки, зазначає Г. Яворська, «не сумнівався в тому, що українська літературна мова повинна мати одну орфографічну систему, питання було лише в тому, як дійти згоди» (127, 187).

Утім, навіть якби мовознавці й письменники досягли компромісу в цьому питанні, навряд би це вможливило утвердження єдиного правопису на всіх українських землях. Адже, як відомо, до 1917 року Україна не мала своєї державності, отже жоден із правописів не набував статусу централізовано затвердженого і офіційно схваленого. Ступінь поширеності того чи того правопису залежав головно від авторитету його розробника, від популярності художніх і наукових творів, написаних та виданих за цією орфографією. За влучним висловом В. Скуратівського, «Іван Петрович (Котляревський. – Д. Д.) і його наступники самовіддано втискували неймовірне діалектне розмаїття в алфавітне прокрустове ложе» (93). Лише з розгортанням державотворчих процесів у 1917–1919 роках українство дістало шанс на утвердження загальноприйнятого національного правопису.

Робота над єдиним національним правописом у роки творення української державності (1917–1919 рр.).

Виникнення і розгром «скрипниківки» – точка відліку правописного плюралізму ХХ ст.

За роки існування Центральної Ради, а згодом і в період Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР здійснювалися неодноразові спроби вироблення та запровадження єдиного українського національного правопису. «Зміна статусу української мови ... – пише О. Данилевська, – загострила такі корпусні проблеми, як невипрацюваність правописних норм та відсутність єдиного правопису, функціональна обмеженість, пов'язана з несформованістю національних терміносистем, довільність слововживання» (15, 114).

Наскільки ця справа була на часі, свідчить хоча б різнобій у написаннях тих самих словоформ на сторінках українськомовних періодичних видань того часу (кількість назв останніх істотно зросла після демократичних зрушень березня 1917 року).

Дослідниця наводить численні приклади тодішньої правописної неврегульованості. Так, у часописі «Народна справа» майже послідовно писали *польска*, *сільске*, траплялося написання *успніх*; багато видань дотримувалися написання *менший*. Навіть офіційні видання, фахово редаговані, писали *вістник*, *істнуючий*. Про вживаність обох варіантів написання слів типу *безпечний* – *безпешиний* свідчать, зокрема, такі назви видань: «Вістник Всеукраїнської спілки лікарських *помічників*, *поміщиць* і акушерок» та «Українське *пасішництво*». Вживання літер *г* – *ґ* у словах іншомовного походження було непослідовним. Помітною була тенденція до передання пом'якшення звука [л] в іншомовних словах, проте дотримувались її не завжди. Найнепослідовнішим було вживання літер *и* – *і* після приголосних у словах іншомовного походження, скажімо: *педагогика* – *педагогіка* – *педагогіка* – *педагогічний* – *педагогічний* тощо.

У квітні–травні 1918 року, через два місяці після ухвалення Закону УНР «Про мову», спеціальна комісія з відомих мовознавців при Міністерстві освіти УНР, очолювана **Іваном Огієнком** (1882–1972), розробила «**Найголовніші правила українського правопису**». Згідно з ними, зокрема, мало передаватися оглушення [з] у префіксі *з-* перед **к, п, т, ф, х**, а також (на відміну від сучасних норм) перед **ч і ш** (*счарувати, сшити*); позначалося спрощення у групах приголосних **здн і стн** (*капосний, празник*); **и** на початку слова писалося лише перед **н** (*индик, иноді*); [ґ] в іншомовних запозиченнях передавалося згідно із західноукраїнською орфоепічною традицією (*газета, генерал, гімназія*), при цьому в іншомовних словах у звукосполученнях [ла], [ле], [ло], [лу] вживалося тверде [л]; у грецизмах на місці літери «тета» [th] писалося **т** (*катедра, міт, ортографія*).

Основний масив «Правил» закріплював ту правописну традицію, яка склалася в підросійській Україні. Брак часу й зручних умов для ретельного опрацювання документа спричинив те, що нерозв'язаною лишалася проблема узгодженості двох правописних традицій – східноукраїнської та галицької. Але тут були й причини суто політичного характеру, серед яких, зокрема: фактична розділеність українських земель; складність, а часом і неможливість спілкування мовознавців через умови воєнного часу; зміна політичних ідеологій (так, гетьман Павло Скоропадський, за влади якого ухвалювали затверджені раніше «Правила», був противником галицького впливу на українську мову (15, 124)).

Попри загальну виваженість і обґрунтованість «Правил» були позначені певною непослідовністю, формулювання окремих правил стосовно питомих українських слів були двозначними, фактично дозволяючи варіативність написання, і т. ін.

Запропоновані Правописною комісією «Правила» Міністерство освіти Української Держави ухвалило 24 травня 1918 року як обов'язкові для закладів освіти та шкільних підручників, але фактично цей декрет мав суто рекомендаційний характер. В українському уряді чітко розуміли потребу розширення стислих правил до повноцінного правописного кодексу, про що

йшлося в передмові до цього документа: «Міністерство Освіти, заклавши Правописну комісію через настирливі вимоги сучасного життя, щоб завести єдиний український правопис для шкільної потреби та друку шкільних підручників, має на меті скликати в найближчі часи з'їзд відомих українських учених та фахівців-педагогів для утворення українського єдиного правопису» (55).

17 січня 1919 року, вже за Директорії, та сама Правописна комісія на чолі з професором І. Огієнком, проте вже в розширеному складі (В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Грунський, О. Курило, В. Науменко, С. Смаль-Стоцький, Є. Тимченко), погодила «**Головніші правила українського правопису**», що їх було подано до друку на хвилі національного піднесення і Злуки УНР та ЗУНР та рекомендовано для обов'язкового вжитку в українських школах на всій території об'єднаної республіки. Порівняно з «Правилами» 1918 року тут було змінено норми передачі латинського [g] у запозичених словах (власне, розширено групу слів, де мало писатися г, а не ґ), узаконено написання *геніальний, матеріал* тощо та усунуто деякі помилки. Загалом же це було повторення попереднього орфографічного кодексу.

Варіант національного правопису 1918 року став заручником політичних катаклізмів, що їх зазнала Україна у той період. Тут доречно навести аналогію з іншою правописною дискусією в іншій країні: «У Норвегії мало не 100 років сперечалися про орфографію, – зазначає В. Скуратівський. – Нарешті, почали були важко домовлятися про існування паралельних її систем. І тут дуже невчасно нагодилися в країну вермахт і гестапо – і філологічні суперечки виявилися безпредметними». І в Україні 1917–1920-х років мало кому, крім вузького кола науковців, було до правописів, тож установити лад у цій справі могла хіба що стабільна централізована влада.

Такою силою, слід визнати, виявилась більшовицька влада, під егідою якої 1920 року Українська академія наук ухвалила згадувані «Правила» з деякими змінами та доповненнями, а 1921-го Наркомат освіти затвердив розроблені на їхній основі академіком Агатангелом Кримським (1871–1942) «**Найголовніші пра-**

вила українського правопису» до загального вжитку. Таким чином, «Правила» 1918 року – цей, за словами Ю. Шевельова, «зародок централізованого мовного планування» – стали основою так званого **Академічного правопису 1921 року**, що являв собою вдосконалений силами Правописно-термінологічної комісії УАН орфографічний кодекс, розроблений раніше під керівництвом І. Огієнка. Те, що «Правила» більшою мірою орієнтувалися на східноукраїнську орфографічну традицію, бачимо хоча б із викладених у них рекомендацій уживання г та ґ в іншомовних словах: «В іншомовних запозиченнях – загальних назвах пишемо г незалежно від h чи g в оригіналі. В топонімах та антропонімах – г або ґ відповідно до мови-джерела (крім давно засвоєних, зокрема, через грецьку: *Англія, Єгипет, Рига*). В апелятивах допускається паралельне вживання г та ґ (*гума – ґума*) залежно від мови-джерела» (61). Норма про вживання г і ґ в такій редакції виглядає цілком виваженою та обґрунтованою з позицій сьогодення й, можливо, варті того, щоб бути впровадженою й до чинного правописного кодексу.

Цікаво, що попри східноукраїнську зорієнтованість «Правил» українство Галичини сприйняло цю орфографічну концепцію доволі позитивно («Правописні правила» НТШ, Львів, 1922 р.).

Однак запроваджені правила ще не являли чіткої системи, містили безліч винятків, непослідовностей і нез'ясованих моментів. Крім того, відносна ізольованість східного й західного українства впродовж століть спричинилася до появи окремих, відмінних одна від одної правописних традицій, насамперед у передаванні іншомовних слів – загальних і власних назв. Почасти це зумовлено впливом російської та польської як мов-посередниць на фонетико-морфологічне оформлення іншомовних запозичень у східному та західному варіантах української літературної мови, хоча цей вплив не слід переоцінювати. До того ж, на думку сучасних мовознавців, зокрема О. Мельничука, значну частину запозичень було здійснено безпосередньо з мови-джерела: «...З огляду на високий рівень освіти на Україні в XVI–XVII ст. і на широке безпосереднє знайомство українських

учених і культурних діячів того часу з грецькою і латинською писемністю є підстави припускати, що більшість запозичень цього часу з латинської мови могла бути засвоєна українською безпосередньо... Пізніше, в XVIII–XX ст. ... через російську й через польську. Крім того, значна частина іншомовних слів була введена в літературну українську мову українськими культурними діячами безпосередньо з західноєвропейських мов» (49, 10). Давалася взнаки і відмінність діалектної бази двох варіантів літературної мови – наддніпрянського й галицького. Власне, це й стало тим каменем спотикання, що послужив причиною для укладення так званого **соборного правопису** 1928 року, про що далі.

Як пише Іван Огієнко, «щодо правопису чужоземних слів ВУАН постановила (спочатку – лише до 1927 року) опертися головню на українську вікову традицію та на панівну в Україні вимову (східноукраїнську. – Д. Д.), тобто писати тільки *г* і *л* (тверде) у запозичених словах: *геологія, план, лампа, конгрес* і под. І коли така засада була б проведена в правопис, уся правописна справа в Україні пішла б спокійною дорогою, корисною для всього українського народу». Відомий і такий вислів І. Огієнка: «Коли ми споконвіку все писали *гігант, митрополит, Платон*, то чому я повинен тепер на все те махнути рукою й писати і вимовляти *гігант, мітрополіт, Плятон*?»*

Проте група комуністів-політемігрантів з Галичини «натиснула» на наркома освіти УСРР **Миколу Скрипника** (1872–1933), вимагаючи, щоб коло розробників нового правопису було розширено за рахунок представників Західної України, а саме – львівського Наукового товариства імені Шевченка. І. Огієнко називає лобістів розширення складу Правописної комісії «безвідповідальними особами», однак їхні вимоги були небезпідставними і навіть далекоглядними: адже рано чи пізно українські етнічні землі мали возз'єднатись у єдиній державі, і тоді мав

* Варто зазначити, що згодом погляди мовознавця щодо вживання літер *г* і *л* в запозичених словах іншомовного походження змінилися на користь доречності написання *л* у запозиченнях з латинської мови (що відбито, зокрема, в тексті здійсненого ним перекладу Святого Письма, у поемі «На Голготі» та інших творах І. Огієнка).

би постати єдиний правопис, однаково прийнятний як для західних, так і для східних українців. І зовсім не факт, що галичан, буковинців та закарпатців цілком улаштували б орфографічні правила, виведені виключно з «вікової традиції» та вимови Східної України. Назріла потреба в компромісному варіанті.

М. Скрипник погодився з доводами цієї ініціативної групи. Результатом трирічної роботи Комісії для впорядкування українського правопису при Наркомосі УСРР, очолюваної спочатку О. Шумським, а згодом М. Скрипником, стало ухвалення відчутно переробленого правописного кодексу, укладеного раніше комісією ВУАН на чолі з Агатангелом Кримським і пізніше доопрацьованого Олексою Синявським (проект «Українського правопису» ВУАН 1926 року). Це відбулося у травні 1928 року в тогочасній столиці Радянської України – **Харкові**, на Всеукраїнській конференції у складі 50 делегатів, у тому числі трьох зі Львова (див. Додаток 1). Правопис новітніх лексичних запозичень із західноєвропейських мов було прийнято в західноукраїнському варіанті (*плян, лямп, кляса, конгрес, геологія, генетика*, але: *генерація; аудиторія, авдієнція, арифметика, етер, катедра, міт, ляммотив* і т. д.); з іншого боку, для давніших запозичень, як і для слів українського походження, приймалася східноукраїнська традиція, орієнтована на російське посередництво в запозичуванні лексики (*атлас, каталог, лунатик; білет, колега; Афон, Федір* тощо). Крім того, у новому правописі зберігалася норма про написання флексії *-и* в родовому відмінку іменників III відміни на *-ть* (*вісти, радости*) та – «за традицією» – в деяких інших іменниках цієї ж відміни (*крови, любови, осени, соли, Руси*), а також в іменниках середнього роду на зразок *ім'я, плем'я* (*імени, племені*). Вперше в правописі 1928 року, що дістав назву «скрипниківки», подано не лише орфографічні, а й **пунктуаційні** правила.

Потрібно сказати, що велику, якщо не більшу, частину положень «скрипниківки», які з погляду прибічників сьогодинського «Українського правопису» видаються штучно накинутими, було апробовано книговидавничою і пресою практикою в УСРР навіть до 1928 року. Особливо активно в річищі нової, ще

не затвердженої на той час офіційно, орфографії працював харківський часопис «Шлях освіти», що й не дивно – це був друкований орган Наркомату освіти, очолюваного М. Скрипником. Ось лише декілька прикладів написань із одного числа журналу за листопад 1928 року: *імперіялістичної; середньої здатности; Ляйпциг; аналіза, метода; швайцарський; в звязку; то-що; гігієна; проектности, проблемности, до участі; щильно; значіння, опрацьовання; план; сільсько-господарські; не аби-яке місце; генеральний; Сюрє; тяжила; Філіпіни; скавтизм; заснування бюра; чувашського; чехо-словацька* і т. ін. (121).

Як бачимо, риси «скрипниківки» доволі виразні, хоча й не всі написання вкладаються в рамки приписів харківської конференції: це стосується й твердого л та фрикативного г в іншомовних словах-латинізмах (*план; генеральний*), і послідовної твердості шиплячих (*тяжила, щильно*), і невживання апострофа у слові *зв'язок* та похідних від нього.

Аналізуючи тексти цього часопису, виявляємо й чимало незвичних, як на теперішні мовні норми, написань, словоформ і конструкцій, котрі прямо не стосуються правописної сфери, але, можливо, зацікавлять нинішнього читача. Зокрема, з погляду кодифікації норм сучасної української **наукової** мови і такого її аспекту, як уживання особових та безособових конструкцій. Отже, тоді писали: *на це звертається найбільшу увагу; як провадиться кампанію; література, що її видається на Україні; вивчатися мови*. Окрім того, використовувалися скорочення ВУЗ (у ВУЗ'ах), укрмова і, очевидно, цілком прозорі для тодішньої аудиторії *політос, соцвих*. Прізвища російського походження набували українського морфологічного оформлення: *Оріхів, Сольонів, Яковлів* (зараз би ми написали *Орехов, Сольонов, Яковлев*).

Того ж 1928 року освітнє відомство затвердило новий правопис, а наступного року його ухвалили ВУАН і НТШ, що формально надало йому статусу «єдиного», або «**соборного**». До речі, саме від 1929 року почалася традиція називати видання популярного викладу основних правил орфографії та пунктуації української мови «Українським правописом».

Разом із тим «скрипниківку» було сприйнято вкрай неоднозначно, насамперед на Сході (в УСРР), де багато освітян, інших діячів культури вказували на «утопічність» правил написання іншомовних слів: за новим Правописом г і л слід було писати у словах грецького, а г і ль – латинського походження. Як стверджували опоненти, широкий загаль мовців не знав цих класичних мов (та й нині заледве знайдеться багато осіб без філологічної освіти, хто б легко розрізняв грецькі та латинські запозичення), і це неабияк утруднювало навчання дітей у школах, а також ліквідацію неписьменності серед дорослого населення.

Якщо ми переглянемо пресу або літературу, видану в УСРР наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років, то побачимо, що всі редакції та видавництва суворо дотримувалися нового «компромісного» правопису. Однак навряд чи варто сприймати це як вияв усенародної підтримки правописної новації. Просто радянська система була гранично централізованою, і команди «згори» могли мати для «низів» лише директивний характер, що не передбачав жодної відкритої опозиції чи бодай критики. Хоча спротив був – прихований, але доволі жорсткий: насамперед із боку сотень учителів початкових і середніх шкіл. Педагоги відмовлялися визнавати новий правопис, посилаючись на його складність. І якщо член Правописної комісії ВУАН **Григорій Голоскевич** (1885–1935) 1930 року випустив «**Правописний словник**» на базі «скрипниківки» (або, як її тоді ще називали, «харківського» чи «академічного» правопису), то **Олексій Ізюмов** у виданому 1931 року словнику, призначеному передовсім для освітян, орієнтувався на східноукраїнську традицію та початкові розробки ВУАН. Як резюмував свого часу І. Огієнко, «так розійшлися „урядовий” і „вчительський” правописи».

Фатальними для «соборного» правопису виявилися кілька різнопланових чинників:

- 1) **концептуальний**: поєднання східноукраїнського написання питомих і західноукраїнського – запозичених слів від самого початку містило в собі загрозу того, що результат цього компромісу не буде сприйнято ні на Заході, ні на Сході України

- (принаймні як загальноукраїнський національний правопис). Далися взнаки цейтнот у роботі укладачів правопису, а також жорсткий контроль і волюнтаристські вказівки керівництва УСРР, що погіршило якість положень правописного кодексу;
- 2) *політичний*: «скрипниківка» була частиною політики «українізації». Цікаво, що в середині 1920-х років харківський письменник Сергій Пилипенко висунув проект переведення української мови на латинську графіку, що аргументував потребою зближення з «пролетарями європейських країн» (як зазначалося, це була далеко не перша спроба «латинізації» української графіки, щось подібне пропонувалося ще в середині XIX ст.). Зі згортанням так званої корінізації у національних республіках ССРР і курсом на «зближення мов і культур» у середині країни (сталінський неоімперіалізм) обраний підхід до укладення національного правопису став уважатися неактуальним і навіть шкідливим. Провідників «українізації» невдовзі було репресовано. Гонінь зазнали майже всі члени Правописної комісії ВУАН і більшість учасників Правописної конференції у Харкові, зокрема А. Кримський, В. Ганцов, М. Йогансен, О. Синявський, О. Курило, Є. Тимченко, Г. Голоскевич, Остап Вишня, М. Грунський та ін. Микола Скрипник під загрозою арешту покінчив життя самогубством;
 - 3) *геополітичний*: українські землі на той час були розподілені по різних державах і, попри намагання науковців Галичини і Радянської України скоординувати свої зусилля в популяризації нового правопису, робити це було вкрай складно. Крім того, частини української етнічної території взагалі випадали з цього процесу (Буковина, Закарпаття, Підляшся, Бессарабія), хоча «скрипниківку» в рамках «українізації» активно викладали в школах Кубані, Курщини та Воронежчини;
 - 4) *соціальний*: недостатній рівень загальної освіченості населення не давав змоги провести всенародне обговорення проекту, хоча його суперечливий характер вимагав цього.

Новий правопис зазнав дискусій головно в колі мовознавців і освітян. Цікаво, що наприкінці 1920-х років на користь право-

писних новацій висувалися аргументи, схожі на ті, що лунали і в 1990-х роках: агітуючи за повсюдне викладання «скрипниківки», казали, що в умовах масової неписьменності та малописьменності населення «трудоим масам» буде легше прищепити новий правопис, оскільки він для неписьменного стане першим і не викличе опору, не потребуватиме перевчання (принцип *tabula rasa*). В наші дні оперують схожим аргументом: маси українців лише оволодівають рідною мовою або повертаються до неї після десятиліть зросійщення, і саме час поширити серед них новий правопис, бо старий вони міцно призабули або й зовсім його не знали. Наскільки слушними є такі заклики, вирішуйте самі.

Юрій Шевельов дав таку оцінку «харківському» правопису: «Нова норма не відповідала жодній традиції, жодній школі і запроваджувала деякі форми вимови й правопису, що ніде не вживалися... Правопис 1928–29 рр. ... був нереальний, приречений на невдачу. Від самого початку його прийняли вельми неприхильно, дотримувалися неохоче. Бажане поєднання двох правописних традицій не відбулося, та ледве чи й могло відбутися при збереженні їх обох у своєрідному, штучно накиненому компромісі» (120, 66).

У кінці 1933 року, напередодні великого погрому цвіту української культури й науки, нове видання «Українського правопису» скасувало новації 1928 року. Цей правопис, як ішлося в передмові до нього, був «очищений від націоналістичних перекручень, що ставили перешкоди оволодінню грамотністю широкими масами і спрямовували українську мову на відрив від російської... орієнтували українську мову на польську та чеську буржуазну культуру, ставили бар'єр між українською та російською мовами» (111, 4–5). До правописного кодексу було внесено понад 100 поправок, що значно наблизило український правопис до східноукраїнської, ба більше – до російської орфографічної традиції. Зокрема, було вилучено літеру *г*; принципи написання грецьких запозичень із літерою *тета* (Θ) фактично узгоджено з російською традицією (*ефір, кафедра, міф, Фадей*, але *ортодоксальний, ортопедія, театр*); дифтонг [au] переда-

вався як *ау* (*аудиторія, локаут* тощо, але: *автор, Август* – бо так само в російській мові). Слідом за російською внормовано написання твердого і м'якого *л* у словах іншомовного походження (*бал, голкіпер, капсула, металургія, пленум, філологія*, але: *автомобіль, білль, бульдог, Люксембург, пляж*). Змінено *и* на *і* у флексіях іменників III відміни (*вісті, любові, радості* і т. ін.) та на початку слова (*іній, іноді*).

Надалі до так званого **правопису–33** вносилися хіба що поодинокі уточнення та виправлення, які істотно не впливали на загальний характер цього варіанту правописного зводу.

У роки найсуворіших репресій творців і оборонців «скрипниківки» називали не інакше як «шкідниками», «буржуазними націоналістами» і «агентами фашизму та буржуазних розвідок». Якою була риторика офіційної радянської преси у 1930-ті роки, можна судити з таких закидів на адресу укладачів низки термінологічних словників, випущених або підготовлених до друку під егідою М. Скрипника: «Як з'ясувалося на процесі СВУ, українські буржуазні елементи, недобитки петлюрівщини, готуючи збройне повстання для повалення радянської влади, розгорнули велику шкідницьку контрреволюційну роботу в українському мовознавстві»; «друкована продукція Інституту української наукової мови не була знешкоджена, вона продовжувала отруювати своєю шовіністичною отрутою свідомість широких радянських читачів»; «боротьба зі шкідництвом на мовному фронті розпочалася з весни 1933 року, коли КП(б)У на чолі зі своїм ЦК, зміцненим одним з кращих соратників товарища Сталіна, тов. Постишевим, викрила націоналістичне шкідництво, зокрема на ідеологічній ділянці, викрила націоналістичний ухил Скрипника...».

Фактично створення, спроби утвердження, а потім – розгром «скрипниківки» послужили точкою відліку історії правописних дискусій дальшого часу. Антагоністичними так чи інакше виявлялися правописні концепції – або похідні від «скрипниківки» чи споріднені з нею, або різко протилежні їй за сутністю.

Дві України – два правописи: УРСР і українська діаспора (1933–1991 рр.)

Правопис 1933 року, іменований ще «правописом Кагановича», було запроваджено ще швидше, ніж «скрипниківку», що пояснювалося радше ужорсточенням тоталітарних методів управління в той період, аніж більшою прийнятністю його для мовлян. Жодного спротиву й бути не могло – адже в республіці наростала хвиля репресій. Хоча в окремих газетах і журналах УРСР аж до кінця 1930-х років траплялися поодинокі написання за «скрипниківкою», проте їх доречніше тлумачити як недогляд редакторів на місцях та інерцію авторів, ніж якісь протестні вчинки.

Головною і символічною ознакою тодішніх змін стало **вилучення літери ґ з української абетки**. Позначення проривного [г] окремою літерою чи принаймні діакритичним знаком можна простежити від другої половини XVI ст.: зокрема, в текстах перекладів з грецької вживано спеціальну букву ґ, похідну від грецької гамми (γ) й кириличного глагола (г). Надалі творці майже всіх українських правописів намагалися якось урахувати цю відмітну рису української фонетики.

Водночас слід сказати, що найдавніші пам'ятки української писемності непрямо свідчать про гортанний, а не проривний характер ґ у мовленні мешканців півдня Київської держави. Так, в «Ізборнику» Святослава (1073) зафіксовано оглушення [г] перед [ч], тобто перехід [г] у [х] (КЪНІХЧИИ замість КЪНІГЧИИ). Ознакою того, що вимова ґ була гортанною, непроривною, можна вважати й пропуск гравером початкового ґ у слові *господар* на чарі князя Володимира Чернігівського (1151 р.). Це дає підстави багатьом дослідникам уважати [г] порівняно новою фонемою в українській мові, специфічним для якої є все-таки гортанний фрикативний [г]. На противагу цьому висловлюють твердження про існування проривного [г] в (давньо)українській мові принаймні від XII ст. або навіть від кінця XI, що так само

непрямо підтверджується писемними джерелами. У пам'ятках XIV–XV ст. (ділові грамоти) вже зафіксовано нерегулярні написання: *кгрунтъ*, *Скирикгаило* і подібні. Згодом М. Смотрицький у «Граматиці...» (1619 р.) і П. Беринда в «Лексиконі...» (1627 р.) вже використовували літеру *г* у сучасному її звуковому значенні.

Періоди зникнення літери *г* з українського друку, більш або менш тривалі, були пов'язані головно з виданням імперських урядових заборон та обмежень на використання української мови у друці книжок і часописів. Так, її майже не вживали після відомого розпорядження Петра I («дабы никакой розни и особого наречия не было...») від 1720 року, але й тоді на Лівобережжі у друкованих церковнослов'янською (в українській її редакції), ба навіть російською (!) мовою виданнях [г] позначали через *кг* або *г*: *Кирило Кгузь*; *полковникъ прилуцкій Галаганъ*; *полтавській житель Гузенко* тощо. О. Павловський писав *кгаланиці*, *кганки*, *кгвалт*, *кгныпець*, *кгузікъ*, *кгрынджолы*, *кгуля*.

Сумнозвісні Валуєвський циркуляр і Емський указ дозволяли друк художніх творів та історико-літературних пам'яток українською мовою, але виключно засобами української орфографії. Тому в другій половині XIX ст. знову поширюється передання [г] через буквосполуку *кг*: *кганокъ*, *кгрунтъ*, *кгуля*, *кгуркуля*.

П. Куліш уживав на позначення [г] латинське *g*: *Герусівъ Яръ*, також через *g* цей звук позначали видавці творів Л. Боровиковського, часопису «Основа», збірника прислів'їв М. Номиса.

У 1834 році укладач граматики «руської мови» Йосиф Левицький уперше запровадив *г* до української абетки як повноцінну літеру, пізніше вона увійшла до «желехівки». Після 1905 року *г* було «височайше» затверджено у складі українського алфавіту, схваленого комісією Російської імператорської академії наук у Санкт-Петербурзі. Остаточно ж цю літеру «узаконили» Борис Грінченко (в його словнику близько 300 слів із цієї буквою) і «скрипниківка».

Однак укладачі правопису 1933 року (чи їхні натхненники) вбачали в цій літері певний символ мовної інакшості, такий собі виклик російській графіці, а в деяких публікаціях *г* прямо на-

зивали «націоналістичною вигадкою». Мовознавці радянського часу обґрунтовували зайвість цієї букви периферійним положенням звука [г] у фонетичній системі української мови і нечисленністю слів, у яких, за правилами орфоепії, цей звук слід було вимовляти (хоча навіть за правописом 1990 року слів із *г* не так вже й мало).

У процесі роботи над новою редакцією «Українського правопису», що тривала в 1941–1945 рр. в евакуації (м. Уфа, Росія) під керівництвом академіка **Леоніда Булаховського** (1888–1961; свого часу він брав участь у розробленні «скрипниківки»), обговорювалася, зокрема, й доцільність поновлення *г* в абетці української мови, і шальки терезів схилялися в бік цього кроку.

Певне уявлення про характер аргументів «за» і (особливо) «проти» повернення літери *г* можна дістати з доданої до стенограми Народи у справах правопису довідкової записки, що її підготував 1943 року голова Президії Верховної Ради УРСР Михайло Гречуха для Микити Хрущова: «...Широке вживання літери *г* в європейських мовах і в російській літературній вимові ... не може в якій би то не було мірі впливати на вирішення, так би мовити, долі літери *г* в українському правописі. Посилання на ці мотиви може якраз привести до перебільшення ролі літери *г* в українському правописі і, звичайно, може потягти за собою цілий ряд зайвих правил, винятків і приміток, а то і викривлень. Звичайно, ми повинні дбати, щоб культурна, освічена людина з України знала мови і інших народів, і особливо уміла добре володіти російською мовою за всіма правилами фонетики та морфології, щоб уміла вимовляти, скажімо: *Горький*, *Гоголь*, *Новгород*, *Генуя*, *Гаага*, але щодо літери *г* в українському правописі, то це прямого відношення якраз і не має. Бо як би ми не намагались вплинути на фонетику української мови, такі слова завжди будуть вимовлятися в українській мові як *Горький*, *Гоголь*, *Новгород*, *Генуя*, *Гаага*... Основним і, можна сказати, лише єдиним мотивом для поновлення літери *г* є тільки вимога української народної мови. Бо насправді, виключення з алфавіту літери *г* зовсім позбавить можливості відбити і на письмі, і в літературі такі часто

і повсемісно вживані в народній мові слова, як: *гедзь, гудзик, гава, дзиґа, герлига* тощо. Які мимоволі і всупереч всяким іншим правилам фонетики і морфології будуть звучати так, як вони насправді склалися в народній мові. Отже, краще було б, щоб роль літери *г* в українському правописі була абсолютно обмежена, тобто призначена виключно для слів: *гедзь, гава, гудзик, дзиґа, герлига, ґринджоли, сновигати, ремигати...* Цей перелік слід доповнити ще подібними словами, коли вони є, і на цьому поставити крапку» (61).

Але на той час навіть помірковані правила вживання *г* не було запроваджено до кодексу правописних норм. Висувалися такі контраргументи: мовляв, повернення цієї літери до абетки: «суперечить настанові про якнайтісніше зближення української й російської мов; ускладнить засвоєння української мови представниками інших національностей; створить труднощі для друкарень; поставить радянський «Український правопис» на одну дошку з правописом, яким користуються зарубіжні українці».

У 1946 році міністр освіти Української РСР Павло Тичина відмовлявся підписувати нову редакцію «Українського правопису», якщо в ньому не буде поновлено літеру *г*. Він змінив свою думку лише після того як дізнався зі слів президента АН УРСР Олександра Богомольця, що стосовно цієї букви «є пряма вказівка Сталіна».

Автор розділу «Фонетика» в першому томі «Курсу сучасної української літературної мови» (1951 р.) Микола Наконечний наголошував на тому, що звук [г] наявний у широковживаних словах (подається за тогочасною орфографією): *агрус, гава, гандж, гвалт, гвинт, гедзь, гирлига, гелготати, гигнути, гляг, гніт, ґринджоли, ґрати* (іменник), *гудзь, джигун, дзиґа, дригати, ремигати, ригувати, гречний* тощо, але при цьому зазначав: «В основній масі слів іншомовного походження як на місці *h*, так і на місці *g* маємо в українській мові звичайне для неї

фрикативне *h*. У власних іменах (наприклад особових, переважно – рідше вживаних) можливе у вимові *g*: *Ipir, Ėeme* і под.» (61). І вже в 1950-х роках дослідники починають констатувати занепадання фонеми [г] в мовленні через відсутність відповідної літери для її відтворення на письмі. Пізніше, під дедалі більшим впливом зорового, а не слухового способу сприйняття мови (із книжок, газет, журналів), це призводить до забування широкими колами мовців тих аспектів української орфоепічної норми, що стосуються вимови [г], а після «реабілітації» її в абетці з'являється інша крайність – гіперична вимова [г]: *агроном, біографія* і т. ін. Охочих дізнатися більше про перипетії довкола літери *г* в українській мові переадресуємо до ґрунтовної розвідки Василя Німчука «Про графіку та правопис як елементи етнічної культури: Історія “г”» (61).

Таким чином, літера *г* була під заборонаю 57 років (1933–1990), допоки 1990 року її не поновило нове видання «Українського правопису». У 1960-х роках деякі літератори й мовознавці, серед них – **Борис Антоненко-Давидович** (1899–1984), порушували питання про «реабілітацію» цієї літери, однак режим Петра Шелеста все ж не виявився настільки ліберальним, аби піти на це. Заради справедливості необхідно сказати, що ніколи впродовж цих 57 років українські радянські мовознавці не відкидали факту існування в українській мові фонеми [г], відповідний звук позначався у належних йому позиціях в «Орфоепічних словниках», а диктори радіо і телебачення вимовляли цей звук у тих словах, де він є на місці згідно з віковою орфоепічною традицією українського народу. Більше того, у шкільних підручниках з української мови для 1-го класу традиційно наводили слова (чомусь тільки чотири), де звук [г] слід було вимовляти подібно до російського [г]: *агрус, гава, танок, ґроно*. Утім, букви *г* в українському алфавіті вже не було.

Крім літери *г*, 1933 року скасовано норми «скрипниківки» щодо передання іншомовних слів українською мовою, тобто повернуто «східноукраїнську традицію». Внесено й деякі інші зміни: наприклад, правопис складних прийменників, сполучників і часток разом, окремо та через дефіс наближено до правопису

відповідних частин мови у російській орфографії. За словами В. Німчука «коли російська мова була панівною і вивчали одночасно дві мови, було якесь виправдання для існування схожих правил у правописах двох мов» (97).

Затвердження правопису 1933 року – яскравий приклад того, що реформування правописних систем може становити не лише окремий напрям мовної політики, а й «засіб досягнення за посередництва мови інших політичних завдань», у цьому випадку – «на меті було не вдосконалення правописного кодексу, а реалізація політичного курсу, спрямованого на асиміляцію народів СРСР» (15, 36).

Можна сказати, що правопис 1933 року залишався в УРСР чинним аж до 1990 року, а за великим рахунком він діє й сьогодні, адже концептуально жодне наступне видання «Українського правопису» в Радянській Україні та в Україні пострадянській не було по-справжньому новим.

Оскільки і у правопис 1933 року містив чимало пробілів і поплутань, а правописна практика була дуже розхитаною, мовознавці дістали завдання доробити його так, аби можна було оприлюднити «перше» видання «Українського правопису», відірвавши таким чином процес укладення правописного кодексу від попередніх спроб, що їх були чинили репресовані й замовчувані на той час науковці. У 1940 році проект «Українського правопису» розробив **Михайло Груньський** (1872–1951) – один із небагатьох уцілілих під час репресій упорядників «скрипниківки». Однак початок війни перервав цю роботу.

У «першому» (за офіційною повоєнною нумерацією) виданні «Українського правопису» (схвалено урядом УРСР в 1945 р., побачило світ 1946-го) збережено практично всі положення видання 1933 року, але дещо змінено структуру подання матеріалу (вона залишилась і в чинному правописі), аби ще далі відійти від самої згадки про напрацювання 1920–1930-х років. За словами І. Лучука, редакція Л. Булаховського «синтезувала позитив і негатив попередніх видань і відносно стабілізувала правописні норми української мови, а також стала точкою відліку нумерації для всіх подальших видань українського правопису, із нині

чинним включно» (45). У передмові до цього видання відверто говориться про мету упорядників – «забезпечити єдність з правописами братніх народів Радянського Союзу, особливо – російського», що багато в чому й здійснено.

Наступне видання – **1960 року** – не вносило нічого кардинально нового, хіба що усувало деякі технічні помилки та аж занадто ризиковані русифікаторські «перегини» попереднього видання. Формальною причиною підготовки нового варіанта «Українського правопису» послужив вихід у Москві 1956 року «Правил русской орфографии и пунктуации». Відповідно, на думку українських радянських мовознавців того часу, «у ряді правописних моментів, спільних для української і російської мов, виникла певна неузгодженість, яку тепер, після опублікування «Правил русской орфографии и пунктуации», можна усунути» (112, 3). Взагалі, як твердить О. Пономарів (74, 7), причиною всіх змін в українському правописі радянського часу, починаючи від 1933 року було наближення його до російського, а найбільшим гріхом українських мовознавців уважалося прагнення «порвати із спільними шляхами правописної нормалізації української і російської літературних мов» та невизнання «спільних змін, які сталися в українській і російській мовах після Жовтня» (дослідник цитує працю В. Русанівського 1962 р. «Нове в українському правописі»).

І лише «**третє**» видання (1990 р.) стало до певної міри новаторським: нарешті було повернуто літеру **г**, а також внесено зміни в написання іншомовних власних і загальних назв (зменшено кількість слів із подвоєнням приголосних, розширено застосування «правила дев'ятки»). Щоправда, зберігалася східноукраїнська традиція їх відтворення на письмі.

У цей час **українська діаспора**, передусім у Північній Америці, користувалася зовсім іншою правописною системою. У своїй основі це була «скрипниківка», позитивно сприйнята більшістю діаспорних мовлян із двох причин: по-перше, серед українців першої та другої хвиль еміграції кількісно переважали представники Західної України, тому західноукраїнська правописна традиція, використана у правописі 1928 року, була для

них знайомою і звичною; по-друге, «репресований» правопис став певним символом опозиційності, спротиву більшовицькому режимові, що не могло не імпонувати антирадянськи налаштованим вихідцям з України та їхнім нащадкам.

Проте до правопису 1928 року в діаспорі було внесено окремі несуттєві поправки: насамперед усунуто редакційні недогляди та суперечності й, звісно ж, замінено ілюстративний матеріал. Ньюйоркська управа НТШ регулярно перевидавала «Правописний словник» Г. Голоскевича. Переважна більшість ЗМК у діаспорі – як друкованих, так і аудіовізуальних та електронних – послуговувалися й послуговуються нині саме правописом 1928 року. Через це останній багато хто в Україні вважає «діаспорним» (перше знайомство з ним для багатьох громадян підрадянської України відбувалося на межі 1980–1990-х років за посередництва саме часописів і радіопередач із діаспори, а також літературних творів авторів українського закордоння). Більшість мовознавців діаспори, зазначає О. Кривошеева, відстоювала саме «харківський» правопис (серед них Ю. Шевельов, П. Одарченко, Б. Чопик, Яр Славутич, С. Караванський та ін.), хоч були і його противники. На сторінках деяких періодичних видань точилися справжні правописні баталії. Частина українців пропонували лише окремі виправлення і доповнення до «харківського» правопису (найчастіше мова йшла про транслітерацію англійських термінів, американських реалій, власних назв). Водночас їхні опоненти або закликали повернутися до «галицького» правопису, або прийняти правопис, яким користувалися в Україні» (39, 175).

Окремо варто згадати відносно невеликий сегмент діаспорної преси 1950–1980-х років, пов'язаний із прорадянськи налаштованими українськими організаціями Канади та США («трудова еміграція»), таємно субсидованими Радянським Союзом. У цих медіа, хоча й не в усіх, використовували «радянський» український правопис.

Звичайно, діаспора є вельми неоднорідною і в часовому (різні покоління – «хвилі» еміграції), і в територіальному аспектах, причому географічні відмінності зумовлені як територією по-

ходження (це може бути і Галичина, і Буковина, і Закарпаття, і Східна Україна), так і ареалом розселення окремих груп діаспори (Північна Америка, Південна Америка, Європа, Австралія, Росія і країни Середньої Азії та ін.). Деякі періодичні видання у західній діаспорі використовують похідні від «скрипниківки» варіанти правопису – наприклад, виданий 1942 року **Ярославом-Богданом Рудницьким** (1910–1995) чи 1943-го – **Іваном Зілинським** (1879–1952).

У 1987 році в Нью-Йорку під егідою Науково-дослідного товариства української термінології побачило світ видання під назвою «Український правопис», упорядковане А. Бойцун за редакцією К. Церкевич і В. Павловського.

Діаспора в Росії та інших країнах СНД переважно послуговується чинним у материковій Україні правописом.

Власне кажучи, наявність двох «паралельних» правописних систем – у материковій Україні та в діаспорі – і спонукала мовознавців розпочати в 1990-х роках справу укладення єдиного для всього світового українства по-справжньому соборного національного правопису. На жаль, до сьогодні реальних кроків для цього зроблено вкрай мало, головним чином через політичні чинники та нескінченні навколомовні суперечки у колах науковців та широкої громадськості України. Ядром правописних дискусій і став антагонізм між чинним «Українським правописом», базованим на виданні АН УРСР 1945 року, і правописом «діаспорним», тобто по суті «скрипниківкою».

«Український правопис» 1990 року і його вплив на хід мовно-правописних суперечок

Як зазначалося, 1990 року в Україні побачило світ нове видання національного правопису – «третє». Розробка нової редакції «Українського правопису» розпочалася за два роки перед

тим – на хвилі піднесення національно-демократичного руху в умовах горбачовської «перебудови». Ініціаторами внесення змін у чинний тоді правопис виступили Товариство української мови імені Шевченка (нині – Товариство «Просвіта») та Спілка письменників України.

Від початку укладання майбутнього зводу існували різні погляди на доцільність більших чи менших коректив чинного правопису: від суто косметичних змін – до практичного відновлення «скрипниківки» у повному обсязі. Тож слід зазначити, що нове видання до певної міри стало результатом компромісу між двома групами українських мовознавців: одна з них, очолювана **Василем Німчуком** і **Андрієм Бурячком**, наполягала на радикальнішому варіанті реформування правопису; друга ж, під орудою **Віталія Русанівського**, обстоювала збереження чинного правопису в його основних засадах і положеннях, закликаючи обмежитись внесенням хіба що окремих новацій. Правописне питання, звісно, не було причиною чвар у середовищі українських мовознавців (це радше був конфлікт поколінь на тлі політичних змін), але стало своєрідним каталізатором назрілого протистояння в суспільстві.

Офіційно потребу появи чергового видання «Українського правопису» було пояснено тим, що попередній варіант 1960 року вже став бібліографічною рідкістю і що за цей час відбулися значні зміни у самій мові. Президія АН України утворила **Орфографічну комісію**, яку очолив академік В. Русанівський, а вченим секретарем її став А. Бурячок. До складу комісії ввійшли представники обох «таборів» мовознавчої спільноти з невеликим переважанням «реформаторів» (Іван Вихованець, Катерина Городенська, Григорій Півторак, Орест Ткаченко, Марія Пешак, Олександр Пономарів, Іван Юшук та ін.), а також відомі літератори (Олесь Гончар, Іван Дзюба, Іван Драч, Павло Мовчан, Юрій Мушкетик, Дмитро Павличко, Валерій Шевчук).

Уся робота комісії контролювалася ідеологічним відділом ЦК КПУ, який застерігав упорядників «Українського правопису» від

«надто різних рухів». Та, зрештою, самі науковці обмежили себе такими основними принципами:
не змінювати традиційної української графіки, але відновити порядок розташування літер в абетці;
не ускладнювати принципи написання українських слів новими правилами й винятками, а, навпаки, намагатися зменшувати кількість останніх за рахунок уніфікації однотипних явищ;
якомога спростити правопис складних слів, критично поставитись до правил уживання великої літери та подібних моментів, які не впливають із мовної структури;
докладніше опрацювати правопис слів іншомовного походження, зокрема власних назв.

Після кількох етапів обговорення проекту нового видання серед мовознавців, а також у колах літераторів, журналістів, освітян та у владних інституціях «третє» видання оновленого «Українського правопису» було опубліковано 1990 року накладом 50 000 примірників (для порівняння: «Український правопис» 1960 року було видано мільйонним тиражем). Як вважається, саме «консерватори» домоглися обмеження накладу нового видання, фактично понизивши його статус до «пробного».

Насправді, зміни, внесені тоді до чинного правопису, не можна вважати значними (тому «третє» видання часто називають проміжним), скоріше їх можна назвати *знаковими*. Розголос про реформування правопису в українській пресі періоду «перебудови» був набагато більший, аніж реальний масштаб тих змін та їхній вплив на практику писемного мовлення.

Якщо коротко, то **внесені 1990 року зміни полягали ось у чому**:
повернуто до української абетки літеру **ґ** (для передавання відповідного звука в обмеженому переліку власне українських, переважно звуконаслідувальних, і давнозапозичених слів);
відновлено визначення «кличний відмінок» (замість номінації «клична форма», закріпленої ще «скрипниківкою»);
скасовано подвоєння приголосних у більшості загальних назв іншомовного походження, де воно ще зберігалось (за винятком тих, де написання без подвоєння спричинилося б до не-

бажаної омонімії та плутанини: *мірра, дурра, манна, мотто, булла, білля* і под.);

правило «дев'ятки» (написання **и** після дев'яти приголосних в іншомовних словах) поширено на деякі («найуживаніші») географічні назви, а написання **и** після шиплячих і **ц** – на всі географічні назви;

уніфіковано написання апострофа після твердих приголосних на кінці префіксів, префіксоїдів та першої частини складних слів: *пів'яблука, пан'європейський, дит'ясла* (перед тим писалося разом);

поновлено написання *В'ячеслав*;

запроваджено написання і після префікс(оїд)ів *без-, дез-* тощо (за морфологічним принципом);

дещо лібералізовано правила переносу слів;

усунуто подвійне йотування у деяких словах іншомовного походження: *єна, Єнсен, конвеєр, феєрверк, секвоя, параноя*;

в окремих словах французького походження підкреслено твердість **ж** і **ф** (*журі, Жюль Верн, парфуми, парфумерія*), чим усунуто винятки.

Однак першою новацією, яка впадала в очі уважному читачеві, була перестановка в алфавіті: знак м'якшення, котрий ще від XIX ст. традиційно стояв у кінці абетки, несподівано опинився між **щ** і **ю** – тобто приблизно там само, де **ь** у російському алфавіті. Якщо раніше слушно вказувалося на те, що знак м'якшення не є літерою, а саме знаком (бо не позначає окремого звука чи звукосполучення), і тому стоїть після всіх букв української абетки, то тепер його негласно прирівняли до решти літер. Ця «рокіровка» викликала безліч гострих зауважень: адже змінювався звичний порядок розташування слів в усіх абеткових списках, що завдавало неабиякого клопоту фахівцям, які мали справу із систематизацією інформації у майже всіх підприємствах та організаціях республіки. Укладачі правопису не надто переконливо пояснювали «міграцію» **ь** технічними вимогами якихось автоматизованих систем, але було ясно, що цей крок радше став поступкою прихильникам «зближення» укра-

їнської та російської мов в обмін на право запровадження літери **г**, відсутньої в російському алфавіті.

Відновлення **г** теж було скритиковано, причому з двох боків: категоричних противників цієї літери обурило сам факт її реабілітації; водночас упорядників ганили за «нерішучість» у поновленні цієї літери – адже перелік слів із **г**, поданий у правописі, був відносно невеликий (пізніше його розширено в орфографічних словниках), а стосовно передання оригінального [г] у власних назвах іншомовного походження правопис 1990 року подавав чомусь... орфоепічну рекомендацію, та й то геть невиразну, що лише заплутувало мовців: «етимологічний [g] згідно з установою традицією вимовляється як [г]; проте збереження [g] у вимові не є порушенням орфоепічної норми. Отже, правильною є вимова: Гданськ і Гданськ, Гренландія і Гренландія... Гете і Гете». Ця примітка до § 15 так і не дала чіткої відповіді, що ж саме – **г** чи **г** – треба **писати** в таких словах, хоча між рядків, безумовно, читається «добро» упорядників правопису на паралельне вживання обох літер – адже правопис, за визначенням, має відтворювати на письмі усну форму мовлення.

На жаль, у 1990 році, як і при підготовці наступного видання (1993 р.), не було усунуто більшості неточностей, недоречностей та помилок чинного правописного кодексу, на які вказували і вказують багато мовознавців і користувачів. Ідеться про вади правопису, ніяк не пов'язані з концептуальними, засадничими питаннями його побудови, а стосовні лише елементарної наукової коректності, точності, дотримання внутрішньої логіки, так би мовити, всередині наявної «системи правописних координат». Проілюструємо цю тезу прикладами із доповіді Івана Ющука 2010 року під назвою «Недоречності в чинному Українському правописі»:

«Уже в п. 2 першого параграфа натрапляємо на таку недоречність: “У деяких словах на місці **о** перед постійно наголошеним **а** (**я**) маємо у вимові й на письмі **а**: ...багáч, ...кажан, калач, качан, хазя́їн”. Але ж наголос у цих словах не постійний: багача, кажана, калача, качана, хазяї. То до чого тут оця умова: “перед

постійно наголошеним”?»; «Позбавлене сенсу положення п. За параграфа другого, де йдеться про розрізнення **е** та **и**: “И пишеться в ряді слів у групах **-ри-**, **-ли-** між приголосними у відкритих складах: *бриніти, гриміти, дрижати...*” З таким самим резонансом можна було б написати й протилежне: “Е пишеться в ряді слів у групах **-ре-**, **-ле-** між приголосними у відкритих складах: *брехати, кресати, кремезний, клекотіти*”. До речі, групи **-ри-**, **-ли-** між приголосними пишуться не тільки у відкритих складах, а й у закритих теж: *бриньчати, гримкотіти, здригнутися, глитнути*»; «Недоречне слово *роздільність* у параграфі шостому: “Роздільність вимови **я**, **ю**, **є**, **ї** та попереднього твердого приголосного позначається апострофом”. Апостроф позначає у цих буквах приголосний звук **й**, а не роздільність. Роздільність вимови суміжних приголосних у слові розуміється сама собою, без якогось особливого позначення»; «Правило в п. 1г сформульоване некоректно: “Закінчення **-и**, **-імо**, **-іть** звичайно бувають... у дієсловах з основою на **л** або **р** після приголосного”. А з основою не на **л** або **р** після приголосного не під наголосом хіба не бувають? Взяти хоча б згадані вже дієслова із суфіксом **-ну-**: *стукни, стукнімо, стукніть*. Але не тільки: *освідчимося, освідчитися; наповни, наповнімо, наповніть; увічни, увічнімо, увічніть*»; «У наступному п. 2б написано, що голосний у закінченнях відсутній “після приголосних **б**, **п**, **в**, **м**, **ж**, **ч**, **ш**, **щ**, **р**”. Тим часом пропущено букву (чи звук) **ф**: *потраф, потрафмо, потрафте*. Таке слово є в нашій мові: *Воно [християнство] виникло, щоб потрафляти й догоджати старим, знищеним, знесиленним людям* (П. Загребельний)»... «Так по розділах, підрозділах і параграфах можна було б пройти через увесь чинний український правопис», – підсумовує мовознавець (124).

Взагалі третє видання, як і слід було очікувати, не задовольнило ні «консерваторів», ні «реформаторів». Попри офіційні грифи Академії наук та Міністерства освіти частина українського суспільства не сприйняла новацій правопису, а не остаточно визначений його статус заохотив чималу кількість редакцій ЗМК і видавництв просто ігнорувати нові положення.

Розділ 2 Правописні дискусії в незалежній Україні. Спроба правописної реформи на рубежі ХХ–ХХІ ст.

